

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Ж.Н. Алиева

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ӘОЖ 379.8(075)

КБЖ 75.81я7

А 50

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
география және табиғатты пайдалану факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі
шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 13 қараша 2019 жыл)*

Пікір жазғандар:

биология ғылымдарының кандидаты *Г.К. Ерубәева*
география ғылымдарының кандидаты, доцент *А.Е. Молдағалиева*

Алиева Ж.Н.

А 50 Экологиялық туризм: оқу құралы / Ж.Н. Алиева. – Алматы:
Қазақ университеті, 2019. – 115 б.

ISBN 978-601-04-4389-1

Оқу құралы экологиялық туризм туралы түсінік береді, оның қазіргі даму жағдайы, экологиялық туризм географиясының теориялық және әдіснамалық мәселелерін, қазіргі кезеңдегі елдердің тұрақты дамуындағы рөлін қарастырады және осы тұрғыда Қазақстан Республикасындағы оның дамуының алғышарттары мен болашағын ашып көрсетеді. Экотуризмді дамыту үшін республиканың ресурстық әлеуеті де қарастырылған. Терминдердің глоссарийі келтірілген. Оқу құралы жоғары және орта оқу орындарының студенттеріне, сонымен қатар туристік бизнес қызметкерлері мен экологиялық туризмге қызығушылық танытқан адамдарға арналған.

ӘОЖ 379.8(075)

КБЖ 75.81я7

ISBN 978-601-04-4389-1

© Алиева Ж.Н., 2019

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары туризм – өзінің әртүрлілігімен ерекшеленіп, көптеген әлем елдерінде дамып келе жатқан шаруашылықтың бір саласы. Осы жерде жаңадан даму үдерісінде келе жатқан туризм түрі – экологиялық туризм. Ол бүгінгі күні бірінші кезекте тұрған әртүрлі маңызды мәселелерді шешуге бағытталған, оның ішінде: бүкіл әлемдегі экологиялық жағдайдың біртіндеп нашарлауын болдырмау, техникалық прогрестен және урбандалудан физикалық пен психологиялық шаршауға ұшыраған адамның табиғат аясына шығуын, таза ауамен тыныс алуы мен жүйке жүйесінің демалуын және т.б. қамтамасыз ету. Экологиялық туризмнің пайда болуының басты ерекшелігі – тұрақты даму концепциясына сәйкес қоршаған ортаға келтіретін зиянды азайту. Бүкіл ғаламшардағы экологиялық жағдайдың күрт нашарлауына байланысты мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдар, экологиялық орталықтар және туристік компаниялар келушілердің табиғи ортаға әсерін азайту әрекеттері туралы халықтың хабардарлығын арттыру жолдарын іздеуде. Сонымен қатар, жабайы табиғатты қорғау мәселесі жергілікті халықтың әл-ауқатын қамтамасыз етумен қатар көтерілуде. Осы мәселелердің бәрін шешу экологиялық туризмді біріктіреді.

Экологиялық туризм географиясы дәстүрлі туризм географиясынан өзгеше. Негізгі халықаралық туристік ағындар дамыған елдерден дамушы елдерге бағытталған. Алайда Еуропада және Солтүстік Америкада ішкі экотуризм кең таралғандықтан, туризм саласында экотуризмнің үлесі жоғары деп айту қиын. Бүгінгі таңда экологиялық туризм әлемдік туризм индустриясының жаңа және қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып та-

былады. Оған үлесін қосып отырған әлемдік ұйымдардың ролі де маңызды. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) 2002 жылды Халықаралық экотуризм жылы деп жариялады. 2002 жылы мамыр айында Квебекте экотуризмнің Бүкіләлемдік саммиті өтті. Осы саммитке дайындық аясында ЮНВТО – Дүниежүзілік туристік ұйым (ДТҰ) аймақтық конференциялар мен семинарлар, тәжірибе алмасу, мәселелерді шешу жолдарын қарастыру, ұлтаралық және халықаралық экотуристік процесс қатысушыларымен серіктестік орнату ұсыныстарын алға тартты. 2012 жылы БҰҰ-ның Бас ассамблеясы туризмнің тұрақты дамуды ілгерілету құралы ретіндегі маңызды ролін мойындаған, кедейлікпен күресте және қоршаған ортаны қорғаудағы экотуризмнің ролін ерекше атап өтетін резолюцияны бірауыздан қабылдады. БҰҰ-ның Бас ассамблеясы 2017 жылды тұрақты туризмнің халықаралық жылы деп жариялады.

БҰҰ-ның Бас ассамблеясы мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарды, халықаралық қоғамдастықты, даму агенттігін және жеке туристерді экотуризм тұрақты дамудың маңызды факторы болуы үшін өз күштерін салуға итермелейді, өйткені экотуризм қоршаған ортаның бұзылмауына, биологиялық әртүрліліктің сақталуына және жергілікті халықтың әлеуметтік – экономикалық жағдайының дамуына оң әсерін тигізеді.

Батыс елдерінде экотуризм тұрақты даму тұжырымдамасы арқылы кеңінен тараған. Экотуризм туризмнің бұқаралық түрлеріне баламалы болып табылады және бүгінгі ұрпақтың қажеттіліктерін келешек ұрпақтарға зиян келтірмей қанағаттандыру қағидасына сәйкес келеді. Қазіргі таңда экотуризм туризмнің ең қарқынды дамып келе жатқан түрлерінің бірі, бұл жайт – қоғамдық сананың экологияландырылуының бір көрсеткіші.

Қазіргі уақытта, Қазақстан Республикасы заманауи жоғары тиімді туризм индустриясын құру мәселесін шешудің басында тұрған кезде, ондағы экологиялық туризмді дамыту өте маңызды болып отыр. Бүгінгі таңда Қазақстанды экологиялық туризмді

дамыту үшін жаңа дамушы нарық ретінде қарастыруға болады. Биологиялық және геологиялық әртүрлілік, халықтың ең аз тығыздығы, бай тарихи және мәдени мұра республиканың экотуристтік әлеуетін күшейте түседі. Белгілі бір рөлді қоғамның әлеуметтік тұрақтылығының факторы атқарады, оның көрсеткіші – Қазақстан экономикасына шетелдік инвестициялардың түсуі, консулдықтардың, фирмалар мен шет мемлекеттердің өкілдіктерінің санының артуы. Мұның бәрі Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамытуға қолайлы мүмкіндіктер жасауға ықпал етеді.

1-тарау

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

1.1. Экологиялық туризм түсінігі

Әлемдік экономиканың жетекші салаларының арасында туризмнің пайда болуы оның қоршаған ортамен қарым-қатынасын үйлестіру және табиғатты орнықты басқаруға қол жеткізу қажеттілігін туындатады. Сонымен қатар ешбір өнеркәсіпте (ауылшаруашылығын қоспағанда) өндіріс табысының қоршаған орта жағдайына онша тәуелділігі жоқ.

Туризмді дамыту проблемалары әрдайым өзекті болып келді, бірақ қазіргі уақытта оларды шешу ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені жыл сайын өсіп келе жатқан туристік қозғалыстың күшеюі өнеркәсіптің, урбанизацияның немесе көліктің дамуы сияқты табиғи ортаға қауіп төндіреді. Бұл қауіп ландшафтардың бұзылуында, әйгілі демалыс орындарында адамдардың көп шоғырлануынан, қоқыстардың жиналуынан, музыкалық құрылғылардың, сондай-ақ көлік құралдарының шуынан пайда болады. Ауаның және судың ластануында туризмнің моторизациясы үлкен рөл атқарды. Экологиялық талаптарды ескерусіз жаппай туризмнің дамуы табиғи кешендердің біртіндеп тозуына әкелді. Рекреациялық аймақтардың тозуының себептерінің бірі – туристік сұраныстың туристік ұсыныстан артта қалуы, яғни рекреациялық саланың объектілер саны мен әртүрлілігі жағынан жеткіліксіз дамуы, бұл таныс және бұрыннан белгілі аудандарда

демалушылардың көп шоғырлануына әкеледі. Осыған байланысты көптеген елдерде туристік қозғалыстың жоспарлы аумақтық ұйымдастырылуы жүзеге асырылады, бұл табиғи кешендердегі тепе-теңдікті қамтамасыз ететін ерекше туризм түрінің дамуын анықтайды. Туризмнің бұл түрі «экологиялық туризм» деген жалпы атау алды.

Экологиялық туризмнің басты міндеті – қоршаған табиғи ортаның жылдам азып-тозуын болдырмау, қазіргі кезде табиғи ресурстарды рекреациялық мақсатта тиімді пайдалану.

Туризмді дамытудың қазіргі кезеңінің ерекшелігі экологиялық туризм түсінігі арқылы ашылды деп айтуға болады. «Экологиялық туризм» термині және оның кең тараған «экотуризм» қысқаша түрі ағылшын тілінен аударылған «ecological tourism» және «ecotourism» «Экологиялық» эпитеті ағылшын тілінде ғана қолданылмайды және соған сәйкес, көптеген басқа елдердің американдық, канадалық, ағылшын, австралиялық әдебиеттерінде экологиялық дүниетанымның дамуы нәтижесінде соңғы жылдары пайда болған туризмнің жаңа бағыттарын көрсетеді. Мысалы, «табиғи туризм», «жасыл туризм», «жұмсақ туризм» деген терминдер бар. Олардың барлығы экологиялық туризмге жатады.

Әдетте «жұмсақ туризм» «қаттыға» қарсы тұрады, оның негізгі мақсаты кірісті ұлғайту, ал «жұмсақ туризмнің» мақсаты – туристік аймақтардың мәдени әл-ауқаты, олардың ресурстарын тиімді пайдалану, қоршаған ортаға зиянды азайту.

Осы туризм сферасының іс-әрекетін түсіну үшін алдымен оның анықтамасына қатысты кейбір түсіндірулер беру қажет. Айта кету керек, экотуризмнің анықтамалары әлі де жасалуда, бірақ тұтастай алғанда, олар табиғаты жақсы сақталған аудандарға саяхаттау және жергілікті тұрғындардың әл-ауқатын жақсартатын жағдайлар жасау бойынша ұсыныстарды қамтиды. Экотуризмнің әртүрлі анықтамалары маңызды аспектілерді ашады [1]. И. Криппендорфтың (J. Krippendorf) анықтамасына сәйкес, осы автор бастапқыда «тыныш туризмі» деп атаған экотуризмнің басты мақсаты «табиғи ландшафпен тікелей байланыста болып жергілікті халықтың мүддесін еске ала отырып көптеген адамдарға

ұзақ уақыт физикалық және рухани тынығуды қамтамасыз ету». Тыныш туризмге сәйкес келетін, кейіннен «жұмсақ туризм» деп аталатын жаяу, велосипед немесе атпен жүру, жүзу, шаңғы тебу және т.б. рекреациялық шаралар түрлерін ұсынады.

Тағы бір анықтаманы К.Х. Рохлиц (К.Н. Rochlitz) ұсынып отыр. Бұл автордың айтуынша, «жұмсақ туризм – бұл жергілікті тұрғындарға экономикалық пайда әкелетін және қонақтар мен соңғылардың өзара түсінушілігін қамтамасыз ететін, сонымен қатар ландшафқа немесе жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаға зиян тигізбейтін қалыпты туризм». Автордың осы анықтамаға маңызды түсіндірмесі – «жұмсақ туризм» жүйесіндегі элементтердің өзара әрекеттесуінің сипатын көрсету, ол табыстың бір бөлігін табиғи ландшафтың бұзылуын жоюға бағыттау арқылы қамтамасыз етіледі.

Ағылшын тіліндегі әдебиеттерде бар экотуризмнің анықтамалары жоғарыда сипатталған «жұмсақ туризм» деген неміс тіліндегі анықтамаларға ұқсас. Біз олардың салыстырмалы сипаты мен «тұрақтылық» терминінің кеңінен қолданылуын ғана атап өтуге болады. Тағы бір ерекшелік – экотуризмді табиғи, бұзылмаған немесе бүлінбеген және қорғалатын ландшафтармен байланыстыру. Сонымен бірге, кейбір анықтамалар экотуризмнің жергілікті халықтың әлеуметтік, мәдени және экономикалық алауқатына алаңдаушылық сияқты қасиеттерін көрсетеді. Мысал ретінде Аустралияның үкіметтік және қоғамдық туристік пен табиғи ұйымдары жасаған және «Ұлттық экотуризм стратегиясы» құжатында пайдаланылған анықтаманы келтіруге болады. Анықтамада былай делінген: «Экотуризм – бұл табиғат негізінен тұратын қоршаған ортамен таныстыратын және оны түсіндіретін экологиялық тұрақты туризм» [2].

Кейбір мәліметтерге сәйкес, «экотуризм» терминін 1987 жылы Hector Ceballos-Lascurain біріктірген және ол келесі анықтаманы ұсынған: «Бұл ешкім тимеген немесе ластанбаған табиғи аудандарға ләззат алу үшін саяхат жасау өзіне тән табиғаттың сұлулығымен, оның жабайы өсімдіктер мен жануарлармен, сондай-ақ басқа да мәдени ерекшеліктерімен таныстыратын туризм түрі» [3].

Кейінірек, 1991 жылы АҚШ-та орналасқан Экотуризм қоғамы экотуризмнің сәл өзгертілген анықтамасын ұсынды. Осыған сәйкес экологиялық туризм дегеніміз – аймақтың табиғи және мәдени-этнографиялық ерекшеліктерімен танысу мақсатында салыстырмалы түрде жақсы сақталған табиғи ортасы бар аймақтарға саяхат жасау. Сонымен бірге ол экожүйелердің тұтастығын бұзбайды және табиғатты қорғау жергілікті тұрғындарға пайдалы болатын экономикалық жағдайларды жасайды. Біздің ойымызша, бұл анықтама экотуризмге неғұрлым толық анықтама береді. Алайда дәл сол қоғамның 1993 жылы берген анықтамасының тағы бір нұсқасы бар: «Бұл – қоршаған ортаны сақтайтын және жергілікті тұрғындардың әл-ауқатын жақсартатын табиғи аймақтарға жауапты сапар». Жай сөзбен айтқанда, экотуризм – бұл табиғатты сақтауға көмектесетін қозғалыс.

Арнайы әдебиеттерде экологиялық туризм (экотуризм) деп табиғи ортасы қатты өзгермеген жерлерге олардың жаратылыс және мәдени-этнографиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында, экожүйелердің тұтастығын бұзбай және табиғатты қорғау ісі жергілікті халық үшін пайда әкелетіндей экономикалық жағдайды қалыптастырып, саяхат жасау аталады. Экотуризм – туризмнің бұқаралық түрлеріне баламалы және бүгінгі ұрпақтың қажеттіліктерін келешек ұрпақтарға зиян келтірмей қанағаттандыру қағидасына сәйкес келеді. Қазіргі таңда экотуризм – туризмнің ең қарқынды дамып келе жатқан түрлерінің бірі және қоғамдық сананың экологияландырылуының бір көрсеткіші [4].

Экотуризмнің қазіргі анықтамаларына қысқаша талдау жасай отырып, экологиялық туризмге сәйкес келетін бес басты қағидасын бөліп қарауға болады [4]. Экологиялық туризм:

- 1) табиғатқа және табиғи ресурстарды пайдалануға негізделген;
- 2) қоршаған ортаға зиян келтірместен, немесе зиян келтірмейтін немесе оны мүмкіндігінше азайтатын, яғни экологиялық тұрақты;
- 3) экологиялық білім мен ағартуға, адамның табиғатпен үйлесімді қатынастарын қалыптастыруға бағытталған;

4) жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаның сақталуына қамқорлық жасау;

5) экономикалық тиімді және ол жүзеге асырылатын аймақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету.

Бұл критерийлер тізімі экологиялық турларды экологиялық емес турлардан және жалпы туризмнің басқа түрлерінен ажырату үшін жеткілікті. Айта кету керек, бұл тізім экотуризмді «жабайы» табиғатқа ыңғайсыз сапарлармен байланыстырмайды. Осы критерийлерге сәйкес, тіпті Амазонкадағы лайнерде жүзуді экологиялық тур деп санауға болады: егер экотехнология тұрғысынан бұл лайнер мінсіз болса, туристер лайнерден шығып көбінесе қайыққа, жаяу және атпен жүру маршруттарына қатысатын болса, олар жергілікті табиғатпен және мәдениетпен танысатын болса, сонымен қатар жергілікті экологиялық жобаларға қайырымдылық жасау арқылы аймақтың экологиялық проблемаларын шешуге өз үлесін қосатын болса.

Жалпы алғанда, экотуризм практикасы оның екі түсінігін – тар (классикалық) және кең деп бөлуге кеңес бергенін көрсетеді. Экотуризмнің тар түсінігі кең аумақтары бар елдерде – Канада, АҚШ, Аустралияда басым түседі. Мұндай көзқарасты ең алдымен «жасыл» қозғалыс өкілдері қолдайды және дамытады. Ал кең түсінігін Батыс Еуропаның жабайы табиғат ресурстарын зерттеушілері мен туристік сарапшылар береді. Осы экотуризм модельдерінің біріншісін «аустралиялық» деп атауға болады, екіншісін – «Батысеуропалық» дейді.

Экотуризмнің бес негізгі қағидасынан басқа, осы қағидалардан туындайтын кейбір қосымша сипаттамалары мен ерекшеліктерін көрсетуге болады. Сонымен, экскурсияны немесе бағдарламаны экологиялық таза деп тануға болады, егер:

- туристер пайдаланатын көлік экологиялық жағынан таза;
- туристердің тағамдары экологиялық таза және пайдалы, жергілікті өнімдер туристердің рационнасына кірсе;
- білікті гидтер туристерді қызықты және экологиялық таза табиғи және мәдени ландшафтар аясына апарса;
- тур бағдарламасына оқулық экологиялық соқпақтарға, табиғи, тарихи-өлкетану мұражайларына, экотехнологиялық фер-

маларға бару және міндетті түрде жергілікті экологиялық мәселелерді тану сияқты іс-шаралар кірсе;

– қоқыстар жай ғана қоқыс үйіндісіне тасталмай, арнайы әдіспен жиналып, экотехнологиялық қайта өңделуге жіберіліп тұрса;

– аялдамалар, бивактар, әсіресе от жағатын жерлер тек арнайы жабдықталған орындарда ғана ұйымдастырылса;

– саңырауқұлақтар, жеміс-жидектер, гүлдер, емдік өсімдіктер, кез келген табиғи кәдесыйлар тек рұқсат берілген мезгіл мен орындарда жиналатын болса;

– туристер тұратын қонақ үйлер, лагерьлер немесе баспаналар қоршаған ландшафтың қалыпты, экологиялық тұрақты дамуын бұзбайтын және оның сыртқы келбетін бұзбайтындай орналасса, бұл қонақ үйлер мен лагерьлер экологиялық таза материалдардан салынса, қонақтар энергия мен суды шексіз пайдаланбаса, ағынсулар мен қалдықтар тазаланатын болса, ал басқа қалдықтар қайта пайдалануға жіберілсе;

– жергілікті тұрғындар туристік бизнеске тартылса және шаруашылықтың өзіндік дәстүрлі түрлерін дамытуға мүмкіндік алып тұрса;

– туристер жергілікті мәдени салт-дәстүрлерді құрметтеп, оларды зерттеуге және түсінуге қызығушылық білдірсе;

– туристер оларға қол жетімді тәсілдермен жергілікті экологиялық мәселелерді шешуге септігін тигізсе;

– турдан түскен табыс жергілікті бюджеттен толығымен алынбай тұрса, керісінше оның толтырылуына көмектессе ғана турды немесе бағдарламаны экологиялық деп атауға болады.

Экологиялық туризм туристік ағындарды әртүрлі мақсаттармен қамтиды: зерттеу жүргізуден бастап, демалыс күндердегі қысқа мерзімді демалысқа дейін. Кейбір экотуристерді бірегей өсімдік қауымдастықтары қызықтырады, мысалы, жазда гүлдейтін тундралар немесе жансыз табиғат нысандары (каньондар, үңгірлер және т.б.). Басқалары – бос уақыттарын Мексика жағалауында жұмыртқа салатын теңіз тасбақаларын немесе қолтырауындарды бақылап отыруға дайын. Үшіншілері – жер бетіндегі

жойылып бара жатқан құстар мен сүтқоректілердің есебін жүргізеді. Шығыс Африка мен Азиядағы ірі жыртқыштар мен тұяқты жануарларды бақылау ерекше қызығушылық тудырады.

Жоғарыда айтылғандай, «экотуризм» термині қолданысқа жақында енгізілді, дегенмен белгілі бір демалыс түрі ретінде ол көптеген жылдар бұрын пайда болған. ХІХ ғасырдың басында еуропалықтар Африка мен Үндістанға жабайы өмірді (сафари) көру мақсатында саяхаттады. Алғаш рет ұйымдастырылған американдық орнитологиялық турлар ХХ ғасырдың басында өтті, ал Еуропадағы алғашқы орнитологиялық сапарлар 1961 жылы пайда болды. Бүгінгі таңда экотуризм барлық континенттерге және барлық елдерге жетті. Кейбір бағалауларға сәйкес, ол әлемдік туристік нарықтың 20 % құрайды және оның өсу қарқыны бүкіл туризм индустриясындағы тиісті қарқыннан асады.

Туристік қызметтің дербес түрі ретінде экологиялық туризмнің қалыптасу және дамуымен қатар, оның туризмнің басқа түрлерімен жақындасу процесі жүреді. Табиғатқа деген құштарлық жаппай туристік қозғалыста да кездеседі. Жағажай демалыстары, круиздар, іссапарлар көбінесе табиғи немесе ұлттық-этнографиялық парктерге, сонымен бірге қорықтарға баруды қамтиды. Экотуризмнің шекаралары бұлдырап бара жатыр және оны сипаттау қиынға соғады. Алайда, біздің ойымызша, экологиялық саланы туризммен байланысты құбылыстардың жиынтығынан ажыратудың екі негізгі тәсілі бар.

Олардың біріншісі туризмнің негізгі нысаны ретінде жабайы табиғаттың болуына негізделген. Алайда авторлардың көпшілігі табиғат пен дәстүрлі мәдениеттің арасындағы шекараны бөлудің қиындығын атап өтеді, сондықтан табиғатпен бірге дәстүрлі мәдениетті де экотуризм нысанына кіргізеді. Бірақ бұл жағдайда да, бұл ұғымның мағынасы толық анықталмайды. Қазірге кезде демалыс мақсатымен ұйымдастырылған туризмнің түрі адамдармен өзгертілген аумақтарда кеңінен таралған. Бұл әсіресе дамыған мемлекеттерге тән, бұл елдерде экотуристік қызметтерге деген үлкен сұраныс тарихи-мәдени мұра аумақтарына барып

және ауылдық жерлерде табиғат аясында демалумен қанағаттандырылады. Осыған қарамастан, мұндай туризм көбінесе экологиялық сипатқа ие, сондықтан табиғатты, салт-дәстүрді сақтау мен қалпына келтіру және экономикалық дамуды экологизациялау үшін маңыздылығы кейбір аймақтарда шешуші болады. Мұндай туризмнің мысалы – агротуризм.

Екінші тәсіл экологиялық туризм – дәстүрлі туризмге қарағанда өзінің табиғи ресурс мөлшерінің аз болуымен сипаттала-тын, пайдаланылатын табиғи және басқа ресурстардың тозуына алып келмейтін туризмнің түрі. Бұл жағдайда «экологиялық» термині «тұрақты» терминіне теңеледі, ал туризм нысандары табиғи және жасанды да болуы мүмкін.

Осылайша, экологиялық туризм үшін нақты шекараларды белгілеу өте қиын. Табиғатқа бағытталған (нысандар бойынша) туризм сонымен қатар жоғары пайда алу үшін ресурстарды тұрақты пайдалануды ескерместен дами алады, яғни тиісті басқару және жоспарлау болмаған жағдайда. Бұл тәжірибе «экотуризм» терминіне нұқсан келтіреді. Керісінше, экологиялық болып, тек табиғатқа бағытталған туризм ғана сипатталмайды. Сонымен қатар туристік технологиялық тізбектің негізгі байланыстарының (көлік, тұрмыстық қызметтер және туристік нысандармен танысудың нақты қызметтері) «тік интеграция» деп аталатын жағдайында қоршаған ортаға әсер етуді бағалау үшін үш байланыстың барлығын ескеру қажет. Мысалы, көлік қызметтерін, егер олар туризмнің осы түріне қызмет етсе де, табиғатқа бағытталған туризмге жатқызу қиын. Сонымен қатар туризмнің дамуы кезінде ресурстардың тозу дәрежесін және мүмкін болатын шығындарды нақты анықтау мүмкін емес. Әдеттегідей тұрақты деп саналатын туризм жағымсыз күтпеген салдарға әкелуі мүмкін.

Сондықтан жоғарыда айтылған екі көзқарасты біріктіру қажет. Кестеде тұрақты дамудағы экотуризмнің рөлін бағалау үшін «экологиялық» деп түсінуге болатын туризм көрсетілген.

Туризмнің тұрақтылығына, оның пайдасының бір бөлігі ресурстарды жаңартуға (қорғауға) және өндіріс процесінің қоршаған ортаға және ресурстардың сапасына жағымсыз әсерін

жоюға кетсе қол жеткізіледі. Әйтпесе ресурстың сарқылуы немесе тозуы сөзсіз. Мұнда қоршаған орта мен ресурстар кең мағынада түсініледі және табиғи, сонымен қатар антропогендік компоненттерді де қамтиды.

Осылайша, экологиялық туризм нысандары табиғи ортадан бөлінбейтін тірі және жансыз табиғаттың, дәстүрлі мәдениеттер мен мәдени мұраның әртүрлі көріністері бола алады. Эко-туристердің басты мақсаттары – нысандарды танып білу, сонымен қатар табиғатта демалу мен спорт туризмімен айналысу да маңызды рөл атқарады. Бұл танымдық және экотуризмнің белсенді демалыспен байланысты элементтерді бөлуге мүмкіндік береді.

1-кесте

Экотуризм тұрақтылығын бағалау

Экотуризм нысандары Туризм тұрақтылығы градациясы	Жабайы табиғат	Жасанды
тұрақты	қолайлы	орташа қолайлы
тұрақсыз	орташа қолайлы	қолайсыз

Экологиялық туризмнің пайда болуы және оның дамуы адамдардың, ең алдымен, табиғатпен байланыс орнатуға, оның нысандары мен құбылыстарын танып-білуге, сондай-ақ экологиялық өзгерістерді азайтуға деген ұмтылысымен түсіндіріледі. Таза қоршаған орта туризм үшін «шикізат» болып табылады, сондықтан экологиялық ресурстарға қажеттілікті шектеу және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет. Қоршаған ортаны қорғауға қамқорлық жасай отырып, ыдырайтын орта туризмнің дамуына, демек, жалпы аймақтың экономикалық дамуына зиян тигізетінін ескеру қажет. Экотуризмнің дамуы нәтижесінде табиғи кешендер толығымен сақталады. Табиғи кешен экологиялық туризм нысаны ретінде әрекет етеді.

Қоршаған ортаның сапасы мен туризмнің өзі арасында тікелей өзара байланыс бар. Экологиялық туризмде туристер де,

туристік ұйымдар да қоршаған ортаны қорғауға ұмтылады; әсіресе туристік ұйымдар – қызметтерін алға жылжытуға, сапалы қызмет көрсетуге, табиғи аумақты көркейтуге, жануарлар мен өсімдіктердің популяциясын қалпына келтіруге қызығушылық танытуына байланысты, өйткені табиғи орта туристер арасында үлкен сұранысқа ие.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризм деген не?
2. Экологиялық туризмнің қандай анықтамаларын білесіз?
3. Экологиялық туризмнің қағидалары қандай?
4. Экотуризм тұрақтылығын бағалау

1.2. Экологиялық туризм түрлері және даму ерекшеліктері

Экотуризм – бұл соңғы жылдары бүкіл әлемде кеңінен дамыған қазіргі туризмнің жаңа бағыттарының бірі. Бұған Дүниежүзілік жабайы табиғат қоры (WWF), Табиғатты және табиғи ресурстарды сақтау жөніндегі халықаралық одақ (IUCN) сияқты белгілі халықаралық ұйымдардың экотуризмді дамытуға қатысуы дәлел бола алады. Сонымен қатар халықаралық және аймақтық деңгейлерде экотуризмді дамыту бойынша конгрестер, семинарлар, симпозиумдар өткізіліп, туризмнің барлық түрлерінің ішінен экологиялық туризмге жоғары баға берген компаниялардың саны артып келеді.

ЮНВТО экологиялық туризмді тұрақты дамудың ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Туризм тұрақтылығының маңызды қағидаларына мыналар жатады: тиісті заңнамалық базаның болуы және саланың тұрақты дамуы үшін экономикалық жағдай жасау; туристік іс-әрекетті жоспарлау және жер пайдалануды реттеу; халық арасында түсіндіру-насихаттау жұмыстарын жүргізу; кеңес беру арқылы шешім қабылдауға жергілікті тұрғындарды тарту; туристік өнімді дамыту мен сатудың экологиялық салдарын ескеру; өндірістік қалдықтар мәселесін шешу; көлік жүйесінің экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету; мемлекеттік,

үкіметтік емес және жеке бірлестіктер арасындағы қатынастардағы серіктестік; табиғи кешендердің туристік және рекреациялық жүктемелерге тұрақтылық дәрежесін бағалау.

Әлемде экотуризмнің өсіп келе жатқан танымалдылығы тек қоршаған ортаның нашарлауымен ғана емес, сонымен бірге адам өміріндегі өзгерістердің үдеуімен, нейро-психологиялық стрестің өсуімен де түсіндіріледі.

Дәстүрлі туризмнен экологиялық туризмнің айырмашылығы неде?

Біріншіден, экотуризм – бұл жақсы сақталған табиғи аумақтарға сапар. Мұндай аумақтарға қорықтар, ұлттық табиғи парктар, қорықшалар және тағы басқа қорғалатын табиғи аймақтар жатады.

Екіншіден, экотуризм – «экологиялық таза» табиғат пайдаланушысы. Экотуристердің табиғатты пайдалану технологиясы – олар пайдалы ресурстардың көп бөлігін көзбен (көрікті жерлер, таңғажайып ландшафтар, флора мен фаунаны бақылау) «шығарады», сонымен қатар құлағымен (құстардың әні, ағынның шуылы, жапырақтардың шуылы), иіспен (ормандар мен шалғындар иісі) және жанасу (өзен суының тұщысы). Дәл осы себептен экологиялық туризм әлемнің көптеген ерекше қорғалатын табиғи аймақтарында табиғи ресурстарды пайдаланудың жалғыз түріне айналды.

Үшіншіден, экотуризм өте қатал мінез-құлық ережелерін анықтай отырып, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы туристердің жүріс-тұрысын қатаң түрде реттейді (турист гидпен бірге арнайы жолмен жүруі керек, өсімдіктерді жинамауы, шу шығармауы керек және т.б.). Оларды сақтау – экологиялық туризмнің сәтті дамуының негізгі шарты.

Төртіншіден, экотуризм жергілікті тұрғындарға көмекші персонал ретінде жұмыс істей отырып, өздерінің әл-ауқатын жақсартуға, сондай-ақ ұлттық салт-дәстүрлеріміздің қайта өркендеуіне ықпал ететін дәстүрлі ұлттық өнер мен қолөнерді дамыту арқылы мүмкіндік береді. Мұның бәрі халыққа белгілі бір табыс әкеледі және оның әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

Экотуризмнің бұқаралық туризмнен ерекшеленетін өзіндік белгілері бар, сол сияқты, экотуристер де жаппай туристерден ерекшеленеді. Жаппай туристер ұйымдасқан да, жекеде адамдар көбінесе белгілі жерлерде, көбінесе өз елдерінде саяхаттайды және «соғылған жаяу жолдардан» кете қоймайды. Керісінше, экотуристер адамдар аз өзгерген табиғи жерлерге барады, олар шектеулі ыңғайлылықтар мен қарапайым жол жүру жағдайларына төзімді. Соңғы жылдары экотуристер әртүрлі қиын емес таза ауадағы жұмыстарға қатысады. Олар құстар мен басқа жануарлар санын есептейді, сирек кездесетін өсімдіктерді бақылайды, басқа да осыған ұқсайтын жұмыс жасайды. Экотуристерді қайталанбайтын өсімдік қоғамдастықтары мен биоценоздар, мысалы экваторлық ормандар, жазғы тундра немесе көктемдегі шөл, өлі табиғат нысандары (үңгірлер, каньондар, таулар және т.б.), кейбір антропогендік ландшафтар қызықтырады [5].

Бірқатар авторлар экотуристерді қызығушылық деңгейіне қарай жіктейді. Мысалы, американдық ғалым Lindberg экотуристердің төрт тобын анықтайды:

- бірінші топқа табиғат өмірін зерттейтін білім беру ұйымдарының мүшелері, ғылыми зерттеушілер кіреді;
- екінші топқа өлкенің тарихын білу мен жабайы табиғаттың өмірін бақылау мақсатында қорғалатын табиғи аумақтарға баратын адамдар кіреді;
- үшінші топқа табиғаттың алыс бұрыштарына ерекше саяхатқа баратын адамдар кіреді;
- төртінші топқа табиғатқа бару үлкен саяхаттың ажырамас бөлігі деп санайтын адамдар кіреді.

Экологиялық туризмді тұрақты туризм деп сипаттауға болады, өйткені бұл – жақсы сақталған табиғи орта аймақтарына бару, тек табиғи және мәдени-тарихи жерлермен танысу ғана емес, сонымен қатар болашақ ұрпаққа осы әсем жерлерді алғашқы, бұзылмаған күйінде сақтап қалу. Бұл – экотуризмнің басқа туризм түрлерінен басты айырмашылығы.

Экотуризм – көбінесе жаппай туризмге балама ретінде қарастырылады, қазір ол туризмнің ең перспективалы және серпінді түрлерінің бірі.

Иерархиялық қағида бойынша құрастырылған төмендегі жіктелуде экологиялық туризм табиғатқа бағытталған туризм түріне жатқызылады. Осындай бастапқы критерий бойынша экотуризм іскерлік, конгрестік, білім алу туризмі сияқты түрлерінен ерекшеленеді.

Экотуризмнің көптеген түрлерін екі негізгі класқа бөлуге болады:

1. Ерекше қорғалатын табиғи территориялардағы (акваториялардағы) және «жабайы», бұзылмаған немесе шамалы өзгертілген табиғат жағдайындағы экотуризм. Осындай турларды әзірлеу және өткізу – экотуризмнің классикалық бағыты. Мұндай турлар осы терминнің тар мағынасына сәйкес келеді, оларды экотуризмнің «аустралиялық» немесе «солтүстік америкалық» моделіне жатқызуға болады.

2. Ерекше қорғалатын табиғи территориялардан (акваториялардан) тыс жердегі, мәдениеттелген немесе мәдени (әдетте, ауылдық) ландшафт кеңістігіндегі экотуризм. Турлардың бұл класына агротуризмнен бастап, комфортабельді лайнердегі круизге дейінгі экологиялық бағыттағы туризмнің көптеген түрлерін жатқызуға болады. Экотурлардың бұл түрі «неміс» немесе «батысеуропалық» модельге жатады.

Жалпы айтқанда, экологиялық турларды көптеген белгілер: қозғалыс әдісі, қатысушылар құрамы, ұзақтығы, туристердің өз елінің шекарасынан алыстығы т.с.с. бойынша жіктеуге болады. Дегенмен екі белгіні – мақсаты мен объектіні ең маңызды деп атау керек.

Негізгі мақсаты бойынша экотурлардың мынадай түрлерін атауға болады:

- жабайы немесе мәдениеттелген табиғатты байқау және зерттеу, сонымен бірге экологиялық оқыту;
- қоршаған табиғат ортасында эмоциялық және эстетикалық мақсаттағы демалыс;
- табиғи факторларды пайдаланып, сауығу;
- спорттық және шытырман оқиғалық мақсаттағы турлар.

Тур бағдарламасының мазмұнын және ұйымдастыру формасын анықтайтын негізгі объекті бойынша экотурлар:

- ботаникалық, зоологиялық, геологиялық және т.с.с. турларға;
- экологиялық-этнографиялық, археологиялық, жалпы айтқанда экологиялық-мәдени турларға;
- агротурларға;
- спелеологиялық, судағы турларға, таулы турларға және т.с.с. бөлінеді.

Әрине, тур мақсаты мен объектілері бір-бірімен байланысты болады, сондай-ақ екі негізгі белгілерді жіктеудің тәуелсіз негізі деп санауға болмайды (турдың нақты бағдарламасында оның мақсаттары мен объектілері көптеген жағдайларда бір-бірімен біріктіріледі және үйлеседі). Дегенмен турдың әрбір ұйымдастырушысы мен қатысушысы оның басты ерекшеліктерін анықтап, турды белгілі бір түріне жатқыза алады.

Сонымен қатар экотурлардың жіктелуінің өте маңызды белгісі – қатысушылардың жасы мен денсаулығының күй-жайы (мысалы, экотуризм дәстүрлері жақсы дамыған көптеген елдерде мүгедектерге арналған турлар ұйымдастырылады), сондай-ақ топ мүшелерінің саны. Сөйтіп, балалар саяхаттары мен ересектерге арналған экспедициялардың, сол сияқты шағын және үлкен топтарға арналған турлардың бағдарламалары мен ұйымдастырылуы әртүрлі болуы тиіс.

Экологиялық турлардың өз еркімен ұйымдастырылған туризм түрлеріне ұқсастығы бірден-ақ байқалады. Алайда экотуризм түрлерінің жиынтығы өз еркімен ұйымдастырылған туризмнен кеңірек мағынаны білдіреді, ал кейбір өз еркімен ұйымдастырылған турлардың кейбір түрлері, мысалы тірі олжаны ұстап алумен немесе ешнәрсемен санаспай, спорттық жетістікке жетумен (мәселен, өзеннен өту үшін тірі ағаштарды кесу) байланысты спорттық және сафари-турлар тіпті, экологияға қарсы болуы мүмкін.

Сөйтіп, экологиялық туризм, әрине, тек қана «жабайы» табиғатқа ауыр рюкзак арқалап, қиын саяхат жасау емес; экотуризм жайлы да болуы мүмкін, бірақ ештеңемен санаспайтын суперкомфорт – қазіргі таңда кешірілмейтін бейберекеттік. Сондықтан

тіпті, көптеген елдерде зілзалаға айналып кеткен бұқаралық туризмнің өзі экологиялық сипатты иеленуі мүмкін.

Дегенмен экотуризмнің айырма белгілері өзгерістерге ұшырамаған және экотуризмнің жоғарыда аталған негізгі қағидаларымен анықталады.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризмнің қандай түрлерін білесіз?
2. Экологиялық туризмнің ерекшеліктерін сипаттаңыз.
3. Дәстүрлі туризмнен экологиялық туризмнің айырмашылығы неде?
4. Экотуризм түрлері қалай жіктеледі?

1.3. Экологиялық туризмнің әлеуметтік-экономикалық мәні

Қазақстандағы экологиялық туризмнің дамуы елдің тұрақты дамуға көшу кезіндегі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шеше алады, бұл жергілікті, аймақтық деңгейде халықты жұмыспен қамтамасыз етеді. Әлеуметтік даму жоспарында халықаралық ынтымақтастықтың дамуына ықпал ететін, мәдени дамуға, ең бастысы, халықтың экологиялық сауаттылығын арттыруға ықпал ететін экотуризм – әлеуметтік байланыстарды кеңейтудің маңызды факторы.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, экотуризм экологиялық бағыттарға жақын орналасқан елді мекендердің инфрақұрылымын жақсартуға ықпал ете алады. Сонымен бірге жергілікті тұрғындар белгілі бір туристер немесе топтар үшін күзетші болып жұмыс істей отырып, туристерді әртүрлі тұтыну тауарлары мен азық-түлікпен қамтамасыз етіп, сонымен қатар үйлерді жалға бере отырып, экотуризмнен айтарлықтай пайда ала алады, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартып алады. Экологиялық туризм экономикалық қызметтің бір түрі деп айта аламыз, өйткені ол шетелдік туристердің елге белгілі бір мөлшерде шетел валютасын әкелуіне байланысты мемлекетке үлкен кіріс әкелуі мүмкін.

Сайып келгенде, экологиялық туризм адамдардың санасы мен әдеттерін өзгерте алады, оларда табиғатқа деген құрметті

дамытады, сол арқылы табиғи ортаны табиғи жағдайда сақтауға ықпал етеді. Алайда экологиялық туризм табиғи ортаны сақтауға өз үлесін қосуы үшін жергілікті тұрғындар мен жергілікті басшылық аумақтың табиғи ресурстарын экологиялық туризмнің объектілері ретінде пайдаланудан алатын пайдасы табиғи территорияны сақтаумен тығыз байланысты болуы керектігін нақты түсінуі қажет. Бұл кезде пайда тиісті түрде бөлінуі және қолданылуы керек, осылайша ол табиғатты қорғауға ынталандырады. Олай болмаған жағдайда, егер пайда дұрыс бөлінбесе, бұл жергілікті тұрғындарды қорғалатын аймақтың ресурстарын ұтымды пайдалануға ынталандырмайды.

Осылайша, экологиялық туризм және соған сәйкес іс-шаралар қоршаған ортаның жағдайына байланысты болады.

Көптеген елдерде, әдетте, туризм үшін тартымды шалғайдағы табиғи аудандар көбінесе ауылшаруашылық қажеттіліктері үшін сақталады. Жыл сайынғы егін егу, ағаш кесу, сондай-ақ халықтың тез өсуі, қоныс аударуы және осы аумақтарға қоныстануы нәтижесінде жердің сапасы нашарлап қана қоймайды, сонымен бірге экожүйенің тұтастығы да бұзылуда. Осыған байланысты экологиялық туризм – бұл аумақтарды ауылшаруашылығы мен өнеркәсіпке балама пайдаланудан гөрі экономикалық негіздеме.

Қазіргі уақытта республикада экотуризмді дамыту қажеттілігі экономикалық даму және табиғатты қорғау міндеттерден басқа, адамдарға физикалық және рухани күйзелісті азайтуға бағытталған әлеуметтік қажеттіліктерге байланысты. Техникалық прогресс пен урбанизация, бір жағынан, адамдардың әл-ауқатын материалдық жағынан жақсартса, екінші жағынан, стрестер мен дағдарыстардың барлық түрлері артып, қоғамның психологиялық шиеленісі күшейе түскені белгілі. Американдық әлеуметтанушылардың пікірінше, адамдардың әл-ауқатының артуымен экологиялық таза аумақтарға деген қажеттілік, табиғаттың құшағына ену, табиғат аясында серуендеу, әсем ландшафттарды тамашалау және таза ауада тыныс алу мүмкіндігі өседі.

Сонымен, экотуризмнің дамуы бос уақытты пайдалану, насихаттау және салауатты өмір салтын кеңінен енгізу үшін жағдай

жасау проблемаларына жүйелі қараудың маңыздылығын анықтайды.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризмнің әлеуметтік-экономикалық мәнін ашып көрсетіңіз.
2. Экономикалық тұрғыдан экотуризмді сипаттаңыз.
3. Әлеуметтік тұрғыдан экотуризмді сипаттаңыз.
4. Техникалық прогрестің туризмнің дамуына әсері қандай?

1.4. Экологиялық туризмнің қазіргі туризм жіктелуіндегі орны

Туристік саяхат дегеніміз – адамның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыру тәсілі. Адамның қоршаған әлемді білу процесі саяхатқа байланысты. Қозғалыс туризмнің өзіне тән белгісі. Алыстағы уақытта сауда қатынастарын орнату қажеттілігі адамдарды белгісіз жерлерге сапар шегуге мәжбүр етті. Мұндай саяхаттар сауданың дамуына ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік еңбек бөлінісінің тереңдеуіне де әсер етті, сонымен қатар адамдардың айналасындағы әлем туралы білімдерін кеңейтуге ықпал етті. Әлемдік шаруашылық қатынастардың үлкен көлемде орнатылуы халықтың қозғалғыштығын арттырып, туризмнің дамуына жедел ықпал етті.

Миллиондаған адамдар жаңа жерлерге саяхаттауға, табиғат сұлулығына таңдануға, таза тау немесе орман ауасымен тыныстауға, халықтармен, қалалармен және сан ғасырлық мәдениет пен өнер ескерткіштерімен байланысын байыту мақсатында сапарларға шығады. Бүгінгі таңда әлемде белгілі бір дәрежеде туризммен қамтылмайтын ел жоқ. Жыл сайын 4 млрд-тан астам адам кем дегенде 4-5 күнін өзінің тұрғылықты жерінен басқа жерде өткізеді. Бұл санның жартысынан көбі демалысқа, төрттен бір бөлігі іскерлік мақсаттар үшін барады, 5-6 % – халықаралық конгрестерге, симпозиумдарға, жиналыстарға қатысушылар, 10-15 % туыстары мен достарына саяхат жасайды.

Осылайша, туризм қазіргі заманғы адамның өміріне нық кірді. Туризмге деген қызығушылық одан да кеңейе түсуде. 2013 жы-

лы халықаралық деңгейде саяхаттаушылардың саны 1 млрд-тан асып, 2017 жылы 1,3 млрд адамға дейін жетті. ЮНВТО-ның болжамы бойынша 2030 жылы бұл көрсеткіш 1,8 млрд адамды құрайды. Ал халықаралық туристік саяхаттардан түсетін табыс 2017 жылы 1,3 триллион АҚШ долларын құрады [7].

Халықаралық туризмнің болжалды динамикасы болашақта туризм одан сайын танымал бола бастайды. Осы тұрғыда қазіргі туризмнің жаңа және қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі – экологиялық туризм.

Туризмнің дәстүрлі түрлерінен айырмашылығы экотуризм келесі ерекшеліктермен сипатталады:

– экотуризмнің негізгі объектілері ретінде ерекше табиғи көрікті жерлердің болуы;

– туристік индустрияның жоспарлы дамуына негізделген табиғи және мәдени әлеуетті пайдалану;

– капитал, материал және энергия сыймдылығының салыстырмалы төмен деңгейі;

– экологиялық білім беруді ұйымдастыру және экотуризмнің маңызды міндеттерінің бірі болатын экологиялық ойлауды қалыптастыру;

– жекелеген аумақтардың және бүкіл мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық өсуіне ықпал ету.

Осыған байланысты қазіргі заманғы туризм жіктелуіндегі экологиялық туризмнің орнын анықтау қажет.

Қазіргі уақытта туризм әртүрлі формалар мен қатынастарда көрінеді, бұл оның жіктелуіне қажеттілік туғызады.

Қазіргі туризмді жіктеуде саяхаттың мақсаты маңызды, ол өз кезегінде туристің материалдық мүмкіндіктерімен, денсаулығының жай-күйімен, жасымен, мамандығымен, мәдени деңгейімен және т.б. анықталады, алайда саяхаттау кезінде турист өзіне бірнеше мақсат қояды. Бірақ туристің жеке қажеттіліктеріне қарай олардың бірі басым болады.

Қазіргі туризмнің жіктелуі туризмді дамыту мен аумақтық ұйымдастырудағы бірқатар мәселелерді шешетіндігін, оның туристік қызметтердің жекелеген түрлеріне деген сұранысын анық-

тайтынын және осы негізде туризмнің материалдық-техникалық базасын дамыту жоспарларын жасайтындығын атап өткен жөн.

Қазіргі туризмнің классификациясында экологиялық туризм экскурсиялық туризмнің шеңберінде қарастырылады. Себебі экологиялық туризм – экскурсиялық туризм секілді, аймақтың табиғи және мәдени-тарихи ескерткіштермен танысу мақсатындағы саяхаттар.

Жоғарыда айтылғандай, экологиялық туризм – бұл табиғаты жақсы сақталған аймақтарға саяхат, бірақ көп жағдайда негізгі туристік нысаны жабайы табиғат болатын саяхат түрлерін жеке категорияға бөліп қарастыру мүмкін емес. Сондықтан көптеген авторлар экотуризмді табиғатқа бағдарланған туризм деп санайды, оның құрамына жергілікті халықтың мәдениеті, салт-дәстүрлері, сәулеті, олардың мүдделері мен қаржылық қолдауы кіреді. Нәтижесінде экологиялық туризмнің бірнеше түрін бөліп қарастырады: табиғи, жасыл, агротуризм. Фототехника мен фототехнологияның қарқынды дамуы фототуристердің қажеттіліктерін көбірек қанағаттандырады. Егер келесі шарттарда біз саяхаттардың барлық түрлерін экологиялық туризм (кең мағынада) ретінде қарастырсақ, үлкен қателік жасамаймыз:

– жабайы табиғат нысандардың басым болуы және оларға ұқыпты қатынас жасау;

– табиғи экожүйелердің тепе-теңдігін сақтау үшін туристік кірістерді міндетті түрде қолдау.

– туризмнен түскен пайданы міндетті түрде табиғи экожүйелердің тепе-теңдігін сақтау үшін пайдалану.

Қайталау сұрақтары:

1. Қазіргі туризм қандай түрлерге жіктеледі?
2. Экологиялық туризмнің белгілері қандай?
3. Экологиялық туризмнің қазіргі туризм жіктелуіндегі орнын ашып көрсетіңіз.

2-тарау

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ

2.1. Елдердің тұрақты даму концепциясы

XXI ғасырдың басында адамзат бай мен кедейдің, шиеленіскен кедейліктің, аштықтың, аурудың, сауатсыздықтың арасындағы теңсіздік проблемаларымен бетпе-бет келді, бірақ ең бастысы – экологиялық проблемалар және өркениеттің болашағы тәуелді болатын экологиялық жүйелердің жойылуы проблемалары.

Бүкіл әлем бойынша, қоғам біртіндеп қоршаған ортаны құрту арқылы өзінің болашағын бұзатындығын түсіне бастады. Осыған байланысты үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдар, даму жөніндегі агенттіктер, сондай-ақ жекелеген адамдар алдағы жаһандық дағдарысты туғызатын жағдайдан шығудың жолын іздей бастады. Олардың жұмыстары, жаңа табиғатты қорғау заңының бір жерде қабылдануы немесе басқа жерде экологиялық мекемелердің көбеюі секілді жекеленген әрекеттер ретінде көрінді. Алайда осының барлығында біз неге қол жеткізгіміз келетіні туралы нақты түсінік болмады. Қазіргі заманғы жағдайлар әлемдік саясаттағы жаңа бағытты талап етеді, ол адам әл-ауқатын ойлауда дәстүрлі емес жолды іздестіруге, сондай-ақ экономикалық және экологиялық тепе-теңдікті құру арқылы адамзаттың қауіпсіздігіне қол жеткізу үшін ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталған.

Қоршаған ортаның жай-күйі туралы әлемдік қауымдастықтың алаңдаушылығы 1972 жылы БҰҰ-ның Стокгольм конференциясында арнайы құрылымның құрылуына әкелді – Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы (ЮНЕП).

1983 жылы Норвегия премьер-министрі гру Харлем Брундтланд басқарған Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссиясы құрылды. Комиссия әлемнің әртүрлі аймақтарындағы экологиялық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді біріктіретін мәселелерді шешуге шақырылды.

1987 жылы Қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссия «Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасын жариялау арқылы өркениеттің жаңа моделін табу қажеттілігі туралы мәселені көтерді. Бұл баяндамада алғаш рет «тұрақты даму» түсінігі пайда болып, тұрақты дамудың концепциясын әзірлеу басталды. Осындай аз уақыт ішінде бұл түсінік болашақ өркениеттің талқылануы аясында кеңінен қолданыла бастады.

Ең дұрысы, тұрақты даму дегеніміз – ұрпақтар тізбегіндегі адамдардың өмірінің жоғары сапасын қамтамасыз ететін (адам денсаулығы, өмір сүру ұзақтығы, қолайлы өмір сүру ортасы, экологиялық қауіпсіздік және т.б.) экологиялық таза табиғатты пайдалану негізіндегі қоғамның дамуы.

Тұрақты даму адамзаттың басты міндеті ретінде XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында тұр.

Қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссияның баяндамасында тұрақты даму концепциясы келесі негізгі бағыттарды қамтыды:

1. Адамзат болашақ ұрпақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігінен айырмай, тұрақты және ұзақ мерзімді сипат бере алады. Мұның басты шарты:

– адамдардың экологиялық қауіпсіздікке және өмір сүруге қолайлы ортаға құқығын іске асырудағы әділеттілік;

– қалпына келтірілмейтін табиғи ресурстардың қайтарымсыз шығындарын тоқтата тұру;

– қоршаған ортаның қажетті сапасын сақтау және қоршаған ортаны қалпына келтіру мүмкіндігі;

– адамзаттың және қоршаған ортаның генофонды жоғалуын тоқтату және еңсеру.

2. Тұрақты дамудың негізі – қолда бар табиғи ресурстар мен планетаның экологиялық әлеуетін сақтау.

3. Тұрақты ғаламдық даму үлкен мүмкіншіліктері бар адамдардың өмір салтын Жердің экологиялық мүмкіндіктерімен, мысалы, энергияны тұтыну тұрғысынан үйлестіруді талап етеді.

4. Тұрақты даму – бұл үйлесімділіктің өзгерген күйі емес, бұл ресурстарды пайдалану ауқымы, инвестициялау бағыты, техникалық дамудың бағыты қазіргі және болашақ қажеттіліктерге сәйкес келетін өзгеру процесі. Сайып келгенде, саяси ерік тұрақты дамудың негізі болуы керек.

1992 жылдың жазында Рио-де-Жанейрода БҰҰ-ның қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясы өтті. Әлемдік тұрақты даму мақсатында халықаралық келісімдер жасалды және маңызды құжаттар қабылданды:

– адамдардың дамуы мен әл-ауқатын қамтамасыз етудегі елдердің құқықтары мен міндеттерін айқындайтын қоршаған орта және даму туралы декларация;

XXI ғасырға арналған күн тәртібі – әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрғыдан тұрақты дамуға көшу бағдарламасы;

– планетаның экологиялық тепе-теңдігін сақтауда баға жетпес рөл атқаратын орманның барлық түрлерін басқару, қорғау және орнықты пайдалану қағидағтарын бекіту;

– климаттың өзгеруі туралы БҰҰ конвенциясы;

– БҰҰ-ның биологиялық әртүрлілік туралы конвенциясы, оны іске асыру әлеуметтік-экономикалық қатынастар мен технологияларды қайта құруды талап етеді.

Осылайша, жақында тұрақты дамуға көшудің теориялық негізі жасалды. Өтпелі кезеңнің басты шарты – «табиғат-қоғам» жүйесінің жұмысын үйлестіру қажеттілігі. Бұл табиғи шағын жүйенің жұмыс істеуін бұзбайтын және оның компоненттерінің қайтымсыз өзгеруіне әкелмейтін етіп әлеуметтік-экономикалық шағын жүйе компоненттерінің процестері мен қасиеттерінің өзгеруін білдіреді. Табиғи шағын жүйенің құрылымын сақтау адам қоршаған ортасының жайлылығын және өмірлік материалдық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігін сақтау тұрғысынан маңызды.

Айта кету керек, тұрақты дамудың анықтамасына көптеген түсіндірулер бар. Соңғы уақытта «тұрақты» термині «тұрақты

өсу», «тұрақты пайдалану», «тұрақты даму» және «тұрақты экономика» сияқты әртүрлі тіркесімдерде жиі қолданылады. Осы комбинациялардың барлығы терминдердің өзгешеліктерін ескерместен қолданылады. Бірақ олардың айырмашылықтары айтарлықтай үлкен. Тұрақты процестердің анықтамасына сәйкес «тұрақты өсу» шексіз болуы керек, алайда бұл физикалық процестердің заңдарына қайшы келеді, өйткені бірде-бір физикалық өсу процесі шексіз ұзаққа созылмайды. «Тұрақты пайдалану» термині тек жаңартылатын ресурстарды пайдалануға қолданылады; ол өздігінен қайта қалпына келуі үшін қордың сақталған мөлшерінде қолдануды білдіреді.

Тұрақты даму дегеніміз – потенциалды экожүйе мүмкіндіктерін асырмай, адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуды білдіреді.

«Тұрақты экономика» – тұрақты дамудың нәтижесі. Мұндай экономика негізгі табиғи ресурстарды жоймайды, қоршаған ортаға бейімделу арқылы дамиды және ең жаңа ғылыми әзірлемелер мен техникалық жетілдірулерді қолданады.

Егемендік алған сәттен бастап Қазақстан тұрақты даму саясатында көшбасшы екендігін дәлелдеді – ол тарихта бірінші болып ядролық полигонды жауып, ядролық қарудан бас тартты және ТМД-да интеграциялық процестердің бастамашысы болды.

Қазақстан Рио-де-Жанейрода өткен Конференцияның қорытынды құжаттарына қосылды, биологиялық әртүрлілікті сақтау, климаттың өзгеруі, шөлейттенуге қарсы күрес туралы маңызды конвенцияларға қол қойды және тұрақты даму мәселелерін талқылауға қатысты БҰҰ конференцияларының шешімдеріне қосылды.

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа, халқының әл-ауқаты мен өмір сүру деңгейін көтеруге алған бағыты Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға «жасыл экономикаға» өту қағидаларында көрсетілген [9].

Ел алдында тұрған «жасыл экономикаға» көшу жөніндегі негізгі басым міндеттер:

1) ресурстарды (су, жер, биологиялық және басқа) пайдалану мен оларды басқару тиімділігін көтеру;

2) қолда бар инфрақұрылымды жаңғыртып, жаңаларын салу;
3) қоршаған ортаға қысымды жұмсартудың рентабельдік жолы арқылы халықтың әл-ауқаты мен қоршаған ортаның сапасын көтеру;

4) ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде су қауіпсіздігін көтеру.
«Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру кезеңдері:

Экономиканың ресурстық секторларында активтерді жаңарту циклі біршама уақыт алады, ал экономикасы табиғи пайдалы қазбаларды өндіруге бағдарланған елдерде таза экономикаға көшуге ондаған жылдар жұмсалады.

Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстан да одан тыс қалмайды. Осыған байланысты «Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру үшін кезеңмен жүзеге асырылады:

2013–2020 жылдары – осы кезеңде мемлекеттің негізгі басымдығы ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және табиғат қорғау қызметінің тиімділігін арттыру, сондай-ақ «жасыл» инфрақұрылымды құру болады;

2020–2030 жылдары– қалыптасқан «жасыл» инфрақұрылым базасында суды ұқыпты пайдалануға, жаңартылатын энергетика технологияларын дамытуды көтермелеп, ынталандыруға және оны кеңінен пайдалануға, сондай-ақ құрылыстарды энергия тиімділігінің жоғары стандарттарының базасында салуға бағдарланған ұлттық экономиканы жаңарту басталады;

2030-2050 – ұлттық экономиканың табиғи ресурстарды олардың жаңартылуы мен орнықтылығы қағидаттарында пайдалануды талап ететін «үшінші өнеркәсіптік төңкеріс» деп аталатын қағидаттарға көшуі [9].

Кез келген елдің тұрақты даму концепциясы экологиялық тұрақты болашақтың құрылуын болжайды. Сонымен қатар тұрақтылыққа жақын арадағы ғасыр ширегінде келу керек. Егер де табиғи, экономикалық және қоғамдық жағдайлардың жақсаруы болмаса, онда табиғи ресурстардың азаюы мен экономикалық құлдырауға әкеліп соғуы мүмкін.

Әлемдік экономика болашақта жанармай ретінде көмірді, мұнай, табиғи газды қолдана алмайды. Көп қолданысқа әлемдік

экономика негізі ретінде күн және ядролық энергия енеді. Сонымен қатар жаңа технологиялар пайда бола бастайды. Жүз жыл ширегінде ғалымдар, мүмкін, жаңа тұрақты технологиялардың қатарын жасап шығарады. Өйткені, мысалы, 25 жыл бұрын, энергетикалық ресурстарды екінші қайтара қолдануға негізделген, қазір жасап тұрған технологиялардың көп бөлігі тіпті болмады.

Қазіргі таңда Қазақстанда тұрақты дамуға өту үшін қоғамдық, саяси, экономикалық жағдайлар бекітілді. Өз жұмыстарында республиканың саяси және ғылыми жетекшілері көп көңілді тұрақты дамудың, қор жинақтау мен қоршаған ортаны қорғау жайлы сауалдарға бөлген. Өзара әрекеттестік пен ынтымақтастық процесі Рио-де-Жанейрода 1992 жылы өткен тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғау бойынша Глобалды Конференцияда басталды. Орталық және Шығыс Еуропа мен ТМД елдерінің үкіметі ұлттық деңгейде қоршаған ортаны қорғау бойынша әрекеттердің ұлттық жоспарын жасап шығаруда. 1992 жылы ТМД елдері мемлекетаралық экологиялық кеңесті (МЭК) құрды.

Қоршаған ортаны сақтап қалу мен оны ұдайы жаңғыртып отыру өркениеттің тұрақты дамуының міндетті шартына айналуы керек. 2005 жылы Еуразия қорының қолдауымен экотуризмге арналған ҚТА-ның жобасы – Экотуризмнің ақпараттық ресурстық орталығы (ЭАРО) іске қосылды. Қазіргі уақытта жоба – толығымен ҚТА бақылауында және ҚТА-ның басым бағыттарының бір бөлігі. ЭАРО – Қазақстандағы жергілікті қауымдастықтардың дамуына негізделген экотуризмді насихаттайтын бағдарлама. ЭАРО қызметінің негізгі бағыттары:

- экотуризм идеяларын насихаттау;
- қауымдастықтар негізінде экотуризмнің туристік нарығына жәрдемдесу;
- орталықтың туристерін және қонақтарын ақпаратпен қамтамасыз ету;
- жобалық өңірлерде турларды брондау мен жарнамалық қолдауды іске асыру [10].

2014 жылы Алматы қаласында «Тұрақты адами дамудың жаңа парадигмасы. G-Global – жаһандық диалог форматы» халық-

аралық ғылыми-практикалық конференциясы өтті. G-Global жаһандық диалог форматы аясында көп өлшемді жаһандық дағдарыстарға қарсы тұра алатын жаңа даму парадигмасы мен тұрақты даму концепциясын жүзеге асырудың неғұрлым тиімді тетіктерін жасаудың қажеттілігі айтылды. Алқалы жиында бас қосқан мамандар адамзат дамуының жаңа парадигмасы ретінде 13 пунктен тұратын резолюция қабылдады [11].

2017 жылдан бастап Қазақстан экологиялық туризмді және агротуризмді дамытудың Еуропалық орталығы (ЕСЕАТ, Нидерланды) қаржыландырумен жүзеге асырылатын «Орталық Азияда инклюзивті экономикалық даму үшін қауымдастыққа негізделген туризмнің және ауылдық туризмнің бизнес-ұйымдарының әлеуетін нығайту» жобасына қатысады. Жоба Еуропалық Комиссияның қаржылық қолдауымен іске асырылады. Бұл жоба Орталық Азияның төрт елінде (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан) қатарлас жүзеге асырылуда және оның түпкі мақсаты – СВТ-қауымдастықтарының бірыңғай Орталық Азиялық желісін құру.

СВТ (Community Based Tourism) қауымдастық негізіндегі туризм – бұл ұйымдасқан экологиялық туризмнің бір түрі, онда экотуризмнің тартымды нысандарының жанында орналасқан ауыл тұрғындары ұйымдасқан қауымдастықтарға біріктіріліп, үйлестірушіні, туристік қызмет көрсетудің жалпы стандарттарын, баға саясатын анықтайды және экотуристерді қабылдай бастайды [12].

Қазақстанның халықаралық форумдар мен кездесулерге белсенді қатысуы жоғары деңгейде республиканың экономикалық және саяси кеңістігіне енуіне септігін тигізеді.

Тұрақты даму концепциясы экономикалық даму процестері мен экологиялық сипаттағы тапсырмаларды біріктіруге мүмкіндік береді: нарықтық механизмдер экологиялық таза және сонымен қоса экологиялық тиімді өндірістерді ендіруге мүмкіндік береді.

Қысқа уақыт мерзімінде тұрақты даму түсінігі жылдам түрде қоғамдық танымға, республиканың экономикалық және саяси өміріне енді.

Бүгінгі таңда Қазақстан өзінің қажеттіліктерін өтейтін және болашақ ұрпақтың қызығушылығын қаперге алған тұрақты қоғамды құру жолында тұр.

Адамзат жер экожүйелерінің потенциалды сыйымдылығы шегінде өмір сүруі қажет екенін мойындауымыз қажет. Оған саналы балама жоқ. Егер де біз біздің ғаламымыздың табиғи ресурстарын орынды және саналы түрде қолданбасақ, онда адамзатта болашақ болмайды.

Қайталау сұрақтары

1. Тұрақты даму деген не?
2. Тұрақты дамудың қалыптасуына қандай факторлар әсер етті?
3. БҰҰ-ның қоршаған орта мен даму туралы конференциясында бүкіләлемдік тұрақты даму мақсатында қабылданған құжаттарды атаңыз.
4. Тұрақты дамудың интерпретацияларын атаңыз.
5. Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға өту жолдарын ашып көрсетіңіз.

2.2. Экологиялық туризм тұрақты дамуға жету құралы ретінде

Тұрақты даму концепциясы әлемнің көптеген елдерінің назарын аударады. Туризмде тұрақтылық принциптерін ЮНВТО мен Дүниежүзілік саяхат және туризм кеңесі тұжырымдады. Олар экологиялық, экономикалық, мәдени тұрақтылықты және жергілікті қауымдастықтардың тұрақтылығын білдіреді. Туризмдегі тұрақтылық дегеніміз – табиғи және мәдени әлеуетті тұрақты пайдалану; туристік кәсіпорындардың ресурстарды үнемдейтін технологияларға ауысуы, өндіріс қалдықтарының азаюы; жергілікті тұрғындарды экотуризмді дамыту жобаларына тарту; қоғамдық-жекелеменшік серіктестік; туризмді жекелеген елдердің әлеуметтік-экономикалық өрлеуіне ықпал ету.

Тұрақты даму өндірістің экологиялық қарқындылығының төмендеуін, табиғи ресурстарды пайдаланудың балама жолдарын іздеуді және әлемдік экономиканың экологиялық таза салаларын дамытуды білдіреді. Туризм саласында да өзгерістер болып жатыр. Бүгінгі таңда туризм табиғи кешендердегі тепе-теңдікті қамтамасыз ете алатын туризмнің экологиялық (табиғи) түрлерін дамытуға көп көңіл бөледі.

Экотуризм – қоршаған ортаға ең жақын туризм секторы. Бұл тұрақты даму үшін маңызды көптеген салалармен тығыз байланысты. Экотуризмнің дамуы қоршаған ортаны басқару модельдерінің өзгеруіне әкеледі, табиғатты және мәдениетті қорғауға, әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді. Бұл элементтер жүйені құрайды және бір-біріне өзара әсер етеді.

Айта кету керек, тұрақтылық әртараптандырылған экономикада тығыз салааралық қатынастар орнағанда қол жеткізіледі. Экотуризм жағдайында сала өзінің дамуының артықшылықтарын көріп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық саланың басқа салаларының әсерін сезінеді және оларға өз әсерін тигізеді.

Экологиялық туризм мен тұрақты дамудың маңызды байланыс арналары бар [13].

Экотуризмнің дамуы жерді ұтымды пайдалануға алып келеді. Туристік пайдалану кезінде көптеген аумақтар оларды өнеркәсіппен ауылшаруашылығына пайдаланғаннан гөрі әлдеқайда жоғары табыс береді. Мысалы, Кениядағы зерттеу көрсеткендей, жайылымдық жерлерден туризм үшін аумақтарды қорғауға көшкенде кейбір жерлердің құны 50 есе артты [14].

Тұрақты дамудың маңызды мәселелерінің бірі – биологиялық ресурстарды пайдалану. Экотуризм, басқа жағдайларға қарағанда, көп жағдайда олардың физикалық жойылуына әкелмейді. Ол көбінесе ағаш кесуге және кең көлемді аң аулауға балама болатындығын дәлелдейді. Жыл сайын тропикте көптеген гектар орман алқабы кесіледі. Экотуризмнің дамуы Бразилия, Кения, Коста-Рика және т.б. елдерде орман кесуді тоқтатуға ықпал етеді. Жыл сайын Коста-Риканың тропиктеріне саяхат жасағысы келетін немесе Шығыс Африкадағы жабайы тіршілік құнын анықтағысы келетіндердің саны артып келеді. Мысалы, жыл сайын Кенияның ұлттық саябақтарына шамамен 650 мың адам келеді, ал олардың құны шамамен 350 миллион АҚШ долларын құрайды [15].

Кейбір жануарларды экотуризмнің объектілері ретінде пайдалану олардың утилитарлық пайдалануына қарағанда әлдеқайда тиімді. Olindo есептеулеріне сәйкес, Кениядағы Амбоссели

ұлттық паркіндегі бір піл жылына 14 мың доллардан астам немесе бүкіл өмірінде 900 мың доллар туристік табыс әкеледі. Бұл дәстүрлі утилитарлық мақсатта пайдаланылатын өнімдер мен терілердің бағасынан айтарлықтай жоғары болып қана қоймайды, сонымен қатар бұл жануарларды қорғауға және олардың популяцияларын қалпына келтіруге мүмкіндік береді [15].

Экотуризмнің табиғатқа тигізетін минималды әсері әсіресе туристік базалардың құрылысын шектеу кезінде айқын көрінеді. Экотуризм жағдайында өмір сүру жағдайлары табиғатқа жақын, мысалы, сәнді қонақ үйлердің орнына дәстүрлі тұрғын үйлер, жасанды қымбат және беделділердің орнына табиғи экологиялық таза ауылшаруашылық өнімдерін пайдалану.

Экотуризм сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктер мен жануарлардың түрлерімен өте тығыз байланысты және олардың көпшілігі экзотикалық болғандықтан, олар экотуризм объектісіне айналады.

Қорғалатын табиғи аумақтар планетаның экологиялық тепе-теңдігін сақтауда үлкен рөл атқаратындығы жасырын емес. Экотуризм табиғатты қорғауға белгілі бір үлесін қосып, қорғалатын табиғи аумақтарды қолдауға ықпал етеді. Өздеріңіз білетіндей, қорғалатын табиғи аумақтарға ұлттық парктер, қорықтар және басқа да қорғалатын табиғи аумақтар кіреді, онда биологиялық әртүрлілігімен ерекше табиғи ландшафтар сақталған. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар желісін ұйымдастыру – табиғаттың жеке құрамдас бөліктерін де, тұтас алғанда экологиялық жүйелерді табиғи жағдайда сақтаудың ең дамыған түрі. Бүгінгі таңда антропогендік әсерден өзгермеген экожүйелер биогеоценоздардың дамуына мүмкіндік беретін масштабта жануарлар дүниесін сақтауға ықпал етеді. Айта кету керек, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар аумақты дамыту үшін экономикалық ынталандырушы күшке ие емес және көбінесе тұрақсыз шаруашылық қызмет табиғи тұрақтылық үшін маңызды аудандарда жүзеге асырылады. Сондықтан жақында мемлекеттік қаржыландырудың сәйкес келмеуіне байланысты қорғалатын табиғи аумақтардың ішінара экономикалық өзін-өзі қамтамасыз етуі

бойынша іздеу жүргізілуде. Бұл жағдайда экотуризм – қосымша табыс көзі, ал кейде қорғалатын табиғи аумақтарды қаржылай қолдаудың негізгі көзі.

Тұрақтылықтың маңызды көрсеткіші – әртүрлілік, соның ішінде мәдени әртүрлілік. Қазіргі әлем көбінесе мәдениеттің стандартталуымен сипатталады, бұл дәстүрлі мәдениеттің бұқаралық мәдениеттің қысымымен біртіндеп жойылып кетуіне әкеледі. Экологиялық туризм ұлттық қолөнер мен қолөнердің дәстүрлі түрлерін дамыту арқылы ұлттық салт-дәстүрлерімізді жандандыруға ықпал етеді, яғни экотуризм нысаны ретінде дәстүрлі мәдениет бола алады. Осыған байланысты салт-дәстүрлерді қорғау үшін түрлі шаралар жүргізілуде.

Халықтардың дәстүрлі мәдениеттерімен тығыз өзара әрекеттесуі мәдениетаралық түсіністік пен сыйластықтың артуына әкеледі. Алайда туристерді жергілікті мәдениеттің ерекшеліктері қызықтырмайды, әсіресе жағажай туризмі басым болған кезде. Кейде туризмнің дамуы жергілікті халықпен қарама-қайшылықта болады. Экотуристер жергілікті мәдениетпен тығыз байланысты. Экотуризмнің үйлесімді дамуы жағдайында бұл планета мәдениеттерінің алуан түрлілігі туралы білуге, олардың нәзіктігін және дәстүрлерді құрметтеуді түсінуге әкеледі.

Тұрақты дамудың көрсеткіші – бұл адамның физикалық және психикалық денсаулығы. Экологиялық туризм жағдайында адамның физикалық және психикалық күштерін қалпына келтіру белсенді демалу, табиғатпен тілдесу арқылы жүзеге асады, бұл оның өмір сүру қабілеті мен жұмыс қабілеттілігін едәуір арттырады.

Экотуризмнің ажырамас сипаттамасы – экологиялық білім мен тәрбие. Қоршаған орта саласындағы экологиялық білімнің үздіксіз жүйесі табиғатқа жаңа көзқарас мәдениетін, жаңа экологиялық ойлауды қалыптастыруға негіз болуы керек. Бұл өз кезегінде қоғамның зияткерлік әлеуетін құрудың, әлеуметтік және экологиялық тұрақты дамуды қамтамасыз етудің құралы болады.

Білім деңгейінің өсуі – адами капиталды ұлғайтуға қажетті үлес, бұл – тұрақты дамудың шарты ғана емес, сонымен бірге экономикалық өсім.

Экологиялық туризмнің табысты дамуы әлеуметтік құрылымдар мен институттарсыз мүмкін емес. Ол дегеніміз – туризм, табиғатты қорғау министрліктері, ведомстволар, жергілікті комитеттер, қоғамдық және ғылыми ұйымдар, олар тұрақты даму бағыты мен бақылау жұмыстарын жүзеге асыруға арналған.

Экотуризм – экономикалық дамудың үлкен перспективаларына ие. Туристік ағындардың өсуі әлемдік шаруашылықтың экономикалық интеграциясына ықпал етеді – бұл біздің планетамыздың ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Алайда жергілікті қоғамдастық даму жобаларына белсенді қатысқан кезде, мұның айтарлықтай пайдасы бар. Дәстүрлі туризммен салыстырғанда экотуризм жергілікті қауымдастықтың барынша көп қатысуымен сипатталады. Бұл экономиканың тұрақты дамуы үшін қолайлы жағдай болып табылатын жұмыс орындарын құрумен байланысты, әсіресе халықтың тез өсуі жұмыссыздықтың ушығуына әкелетін дамушы елдерде. Осылайша, экотуризм жұмыспен қамту мәселесін шешуге белгілі бір үлес қосады.

Туристерді тұрмыстық жағынан қамтамасыз ету байланыс салалардың өнімдерін қажет етеді. Әдетте бұл өнімдер, негізінен, басқа елдерден әкелінеді. Бірақ егер жергілікті тағамдар, тұрғын үй және т.б. туристік ұсыныстың ерекшелігіне енсе және туристерді қабылдайтын ел өндірісті өз елінде ұйымдастыруға тырысатын болса, бұл ел экономикасын нығайтуға және тұрақтылықтың жоғары деңгейіне мүмкіндік береді.

Жергілікті халықтың әл-ауқатының артуы туризмнен түскен қаражаттың белгілі бір бөлігі осы аумақта қалғанда ғана мүмкін болады. Экотуризм жергілікті тұрғындардың әл-ауқатын жақсартуға, сондай-ақ туристік өнімдерді сатушы немесе қызмет көрсетуші ретінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Экологиялық туризм дамуы туристерді қабылдаушы ел қазынасына үлкен табыс әкеледі.

Әлемдегі экологиялық туризм туристік сапарлардың жалпы санының оннан бір бөлігін алып жатыр. Мысалы, АҚШ-та ұлттық парктерге барудан түсетін кіріс 36 миллиард долларды құрайды, олардың ішінде ең танымалы – Йеллоустон ұлттық паркіне жыл сайын 4 миллионға жуық адам келеді [16].

Экологиялық туризм тұрақты дамуға ауысуы барысында жаппай туризмге балама ретінде қарастырылады.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризм мен тұрақты дамудың маңызды байланыс жолдары қандай?
2. Экологиялық туризм табиғатты қорғаумен қалай байланысады?
3. Экологиялық туризмнің ұлттық дәстүрлерге әсері қандай?
4. Экологиялық туризм елдің экономикалық дамуына қалай әсер етеді?

2.3. Тұрақты дамудағы экологиялық туризм рөлінің географиялық аспектілері

Экологиялық туризм қоршаған ортаға жақын туристік сала болғандықтан, оны табиғи әлемді ойластыруға негізделген деп сеніммен айтуға болады. Мұндай туристік өнімдер, негізінен, биологиялық әртүрлілікке және бұзылмаған ортаға ие, ұлттық парктері, мемлекеттік және жеке қорықтары бар, сонымен қатар дәстүрлі ұлттық мәдениетін сақтаған жергілікті адамдарға бағытталған оңтүстік жарты шардың елдерінде шоғырланған. Бұл Оңтүстік Америка мен Африка елдері, Аустралия, Жаңа Зеландия және тағы басқалар. Солтүстік жарты шардың елдері – негізінен, экотуристерді жеткізетін нарық. Бұларға Солтүстік Америка және Еуропа мемлекеттері жатады.

Тұрақты дамуға көшу кезінде туризмнің басқа түрлерімен салыстырғанда экотуризм экономикалық және экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз етуге қабілетті. Әлемнің макроөңірлерінің экономикалық даму деңгейі мен қоршаған ортаның жағдайы бірдей емес болғандықтан, дамыған және дамушы елдер – тұрақты дамуға көшудің өзіндік ерекшеліктеріне ие.

Дамушы елдерде тұрақтылықтың бірінші шарты – экономикалық даму. Дамыған елдермен салыстырғанда мұндағы табиғи аумақтардың едәуір аудандары табиғи күйінде сақталған немесе антропогендік әсерді аз бастан өткерді. Көбінесе қайтымсыз өзгерістер тұрақты экономикалық өсумен айналысатын аудандарда, негізінен, өсіп келе жатқан халық үшін жалғыз тіршілік ететін

тиімсіз ауылшаруашылығы бар аудандарда байқалады. Тек осы елдердің экономикалық дамуы қоршаған ортаға антропогендік қысымның төмендеуіне алып келеді және планетаның экологиялық тепе-теңдігін сақтау үшін маңызды табиғи аумақтарды және әлемдік мұра болатын дәстүрлі мәдениеттерді сақтауға көмектеседі.

Экономикалық даму адами және әлеуметтік капиталды ұлғайтпай мүмкін емес, оның өсуі дамушы елдерді экономикалық тәуелділіктен босатудың шарттарының бірі болып табылады.

Дамыған елдер, негізінен табиғи ортаның өзгеруіне байланысты өздерінің экономикалық қуаттылығына қол жеткізіп, содан кейін адамзат дамуының жоғары деңгейіне жетті. Бұл елдерде өзгермеген аумақтардың елеусіз бөлігі ғана сақталды. Табиғи ортаның өзгеруі, ең алдымен, экономикалық өркендеудің өсуімен тегістелетін өмір сапасына әсер етеді. Сондықтан ландшафттарды қайта қалпына келтіру және мүмкіндігінше оларды күту маңызды. Бұл ауылды аумақтардың дамуына тікелей байланысты.

Осылайша, дамушы елдердің табиғи капиталы басым, бірақ оны байлықты арттыру үшін пайдалану тиімсіз. Екінші жағынан, дамыған елдердің адами және әлеуметтік капиталы айтарлықтай, ал табиғи ортадағы жетіспеушілік дамушы елдердегі белсенді экотуризммен толтырылады. Дамыған елдердегі табиғи орта дамушы елдерге қарағанда аз тұрақты. Ал әлеуметтік ортасы керісінше, біршама тұрақты.

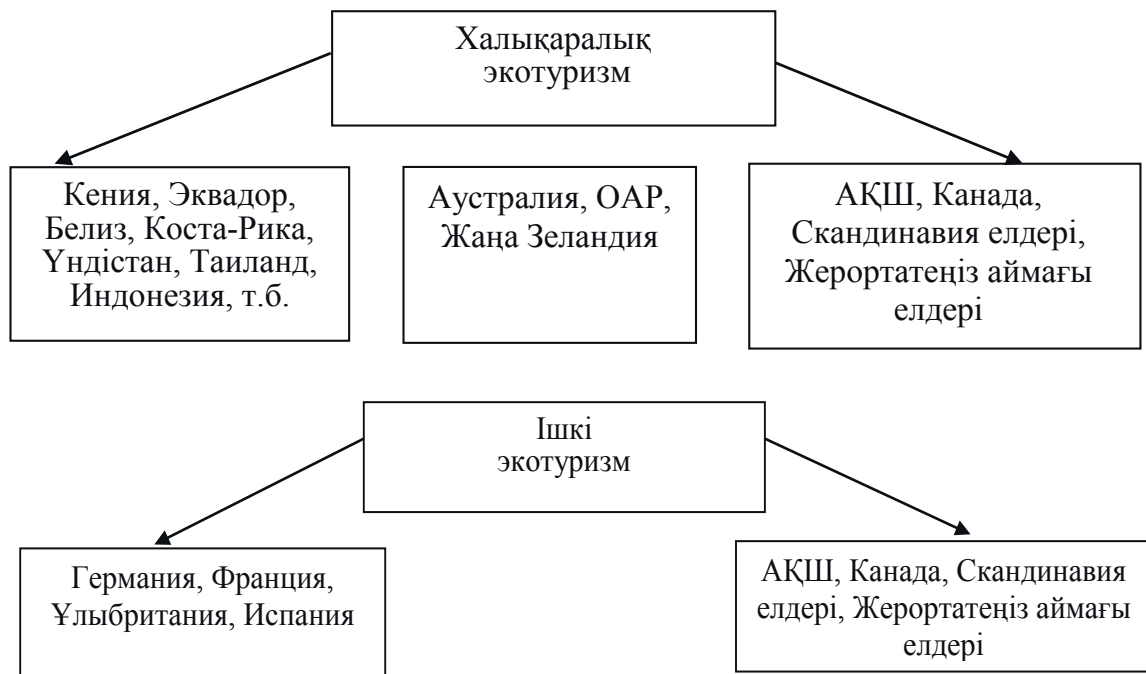
Өтпелі экономикасы бар Орталық және Шығыс Еуропа, ТМД елдері дамыған және дамушы елдердің мәселелерін бастан кешіруде. Осылайша, өтпелі экономикасы бар еуропалық елдерде айтарлықтай өзгерген табиғи орта әлеуметтік мәселелермен қатар жүреді. ТМД елдерінде, әсіресе Ресей және Қазақстанда антропогендік өзгерген аумақтар аз, ал әлеуметтік-экономикалық даму тұрақсыздығы табиғатқа шамадан тыс салмақ түсіреді. Өкінішке орай, бұл елдердің үкіметтері негізгі күш-жігерлерін табиғи тұрақтылыққа емес, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа бағыттаған. Осыған орай, өтпелі экономикасы бар елдер дамушы елдерге ұқсас.

Экотуризм саласындағы сұраныс пен ұсыныстың географиялық айырмашылығы оның ұйымдастырылуы мен сипаттама-сындағы айырмашылықтарға әкеледі. Сұраныс көп жағдайда әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты (халықтың табысының өсуі, бос уақыттың көлемі, табиғат аясында демалыстың қажеттілігі), оның көп бөлігі дамыған елдерде шоғырланған. Ұсыныс әлеуметтік-экономикалық факторлармен қатар табиғи де-факторлармен анықталады және ол дамыған және дамушы елдерде шоғырланады. Осылайша, отандық және халықаралық экотуризмді ажыратуға болады. Отандық және халықаралық экотуристердің мақсаттары әртүрлі. Экотуризмді дамытуда дамыған және дамушы елдер әртүрлі мақсаттарды көздейді. Осыған сүйене отырып, елдердің төрт тобын экотуризмді ұйымдастырудың ерекшеліктерімен ажыратуға болады (1-сурет) [13].

Бірінші топқа барлық дамушы елдер немесе үшінші әлем елдері кіреді: Кения, Эквадор, Коста-Рика, Непал, Белиз және басқалар. Жаратылыс табиғаттың әртүрлілігі мен көлемінде дамушы елдердің сөзсіз артықшылығы бар. Олар тропикалық орманнан шөпті саваннаға дейін созылады. Сонымен қатар бұл елдер көптеген ерекше флора мен фаунаның алғашқы қалпында сақталу көрінісін ұсынады. Ақылды басқарумен экотуризм қоршаған ортаны пайдаланудың балама нұсқасын ұсына алады. Таңқаларлық емес, үшінші әлем елдерінде экотуризмді дамыту – олардың «классикалық туындысынан» шығудың айқын жолы. Сонымен бірге жергілікті жабайы табиғат есебінен көп жұмыс жасамай ақша табудың үлкен перспективасы бар, жергілікті билік пен тұрғындар туристерге көрсету үшін осы табиғатты сақтауға қызығушылық танытады.

Осылайша, үшінші әлемнің көптеген елдерінде олардың капиталы жетіспейтіндіктен, экотуризмді дамыту – ерекше тартымды перспектива. Бұл елдерге туристердің барлығы дерлік шетелден келеді. Олардың негізгі мақсаттары – аумақтардың экзотикалық табиғатымен, сонымен қатар жергілікті халықтың салт-дәстүрімен және мәдениетімен танысу.

Көбінесе бұл елдерде экотуризм – тек ірі туризм саласы ғана емес, сонымен бірге экономиканың маңызды саласы. Бұл елдер үшін экотуризмнің дамуы, біріншіден, экономикалық дамудың құралы, екіншіден – табиғатты қорғау. Бұл жерде қызмет көрсетудің көп бөлігі шетелдік капиталдың қолында шоғырланған және нәтижесінде алынған қаражаттың көп бөлігі елден кетеді. Қалған бөлігі, негізінен, мемлекеттік бюджетке түседі, тек аз ғана бөлігі табиғатты қорғауға жұмсалады. Алайда экотуризм табиғи ортаны қорғаудың бірден-бір қозғаушы күші бола отырып, баға жетпес рөл атқарады.

1-сурет. Ел топтарында экотуризмді ұйымдастыру ерекшелігі

Екінші топқа шетелдік экотуристерді тарта алатын экзотикалық табиғаты мен абориген мәдениеті дамыған елдер кіреді. Бұл топқа Аустралия, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Африка Республикасы кіреді. Мұнда алдыңғы топтың елдерінен айырмашылығы, қызмет көрсетудің айтарлықтай бөлігі жергілікті компаниялардың қолында, ал экологиялық туризм экономикалық даму құралы және табиғатты қорғау құралы ретінде бірдей қарастырылады.

Үшінші топтағы елдер ішкі және халықаралық экотуризмнің үйлесімімен сипатталады. АҚШ-та сұраныстың үлкен көлеміне байланысты отандық экотуризмнің көбірек дамуы байқалады, ал Канада, Скандинавия және Жерорта теңізі аймағының елдерінде халықаралық экотуризмнің басым дамуы байқалады. Бұл топтың елдерінде шетелдік және отандық экотуристерді қызықтыратын көптеген ерекше табиғи нысандар бар. Отандық экотуризмнің өсуінің маңызды факторы – бұл табиғат аясында демалу белсенді демалуға деген қажеттіліктің артуы. Бұл елдер тобы экотуризмнің алуан түрлілігімен сипатталады – жабайы аумақтарға барудан бастап ауылдық жерлерде және тарихи-мәдени мұра аумақтарында ашық демалуға дейін. Экотуризм қалған табиғи аумақтарды қорғаудың және ауылдық жерлердің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етудің құралы болып көрінеді.

Төртінші топтағы елдерде, алдыңғы сияқты, қызмет көрсетудің басым бөлігі жергілікті ұйымдардың қолында шоғырланған. Экотуризмді ұйымдастырудың кейбір функциялары мемлекетке жергілікті өзін-өзі басқару және қоғамдық ұйымдарға жүктелген. Бұл топқа Еуропаның қалған дамыған елдері: Ұлыбритания, Германия, Франция, Испания және басқалар кіреді. Бұл елдерде сұраныстың жоғары болуына байланысты отандық экотуризм дамып келеді. Бұл елдерде экологиялық туризм табиғи ортаны қалпына келтіруге және аймақтардың, әсіресе депрессияға ұшыраған ауылшаруашылық және ескі өнеркәсіптік аймақтардың экономикалық маңыздылығына ықпал етеді.

Ауыспалы экономика деп аталатын елдерді қазіргі экотуризмнің әлемдік нарығынан және олардың өтпелі жағдайынан толықтай ажырауына байланысты осы топтардың біріне жатқызу қиын. Олардың ішінде Ресей мен Қазақстанның экотуризмді дамыту үшін айтарлықтай әлеуеті бар. Жоспарланған реформаларды сәтті жүзеге асыру және болашақта өмір сүрудің жоғары деңгейіне қол жеткізу жағдайында Ресей мен Қазақстанды үшінші топқа, Орталық және Шығыс Еуропа елдерін төртінші топқа жатқызуға болады.

Қайталау сұрақтары:

1. Тұрақты дамуда экологиялық туризм рөлінің географиялық ерекшеліктерін ашып көрсетіңіз.
2. Экологиялық туризмді ұйымдастыру ерекшелігі бойынша ел топтары қандай?
3. Экотуризмді ұйымдастыру ерекшелігі бойынша Қазақстан қай ел тобына кіреді?

2.4. Әлемдегі экологиялық туризмнің ұйымдастырылуы

Экологиялық туризм кешенді түрде табиғатты қорғаумен қатар жаңа жұмыс орындарын құрумен әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешеді. Оған гидтер, көлік құралдары, орналастыру орындары және экотуристер үшін азық-түлік, қолөнер өндірісі және сату, сондай-ақ көптеген ұқсас элементтер қажет. Яғни экологиялық туризм кез келген елдің тұрақты даму факторларының бірі болуға барлық алғышарттарға ие. Алайда экологиялық туризм пайдалы болуы үшін оның жақсы жоспарланған ұйымдастырылуы керек.

Туризм индустриясының қарқынды дамып келе жатқан саласы ретінде, экологиялық туризм – бұл тартымды инвестициялық ұсыныс және үлкен бизнеске айналуда. Канадалық жабайы табиғатты қорғау қызметі әлемдік экотуризм нарығын 200 миллиард долларға бағалайды.

Экотуризм Үшінші әлемнің көптеген аймақтарындағы туристік нарықтың маңызды сегментіне айналады. Дүниежүзілік Банктің мәліметтері бойынша XX ғасырдың 90-жылдары экотуризмнен түскен пайда 12 млрд АҚШ долларды құрады, бұл деген жалпы туризмнен түскен пайданың 1/5 бөлігі. Бүкіләлемдік табиғатты қорғаудың қорының мәліметтері бойынша 1988 жылы осы елдерде туризмнен алған 55 миллиард доллардың 12 миллиард доллары экотуризмнен келеді.

Төменде әлемнің кейбір елдерінде экологиялық туризмнің дамуы мен ұйымдастырылуының мысалдары келтірілген.

Экономиканың маңызды секторы ретінде экологиялық туризмді дамытудың жарқын мысалдарының бірі – Кения. Бұл

мемлекеттің үкіметі экологиялық туризмді дамыту саласында белсенді саясат жүргізеді. 1977 жылдан бастап аң аулауға толық тыйым салу туралы заң күшінде болды. Экотуризмді дамытудағы жетістік, негізінен, қорғалатын табиғи аумақтардың жақсы қалыптасқан жүйесінің болуына негізделген. Бұрын экологиялық туризмнен түскен қаражаттың көп бөлігі қорғалатын аймақтарды және жергілікті қауымдастықты айналып өтіп, мемлекеттік бюджетке түсетін. Қазіргі уақытта Кенияда ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды басқаруға және барлық қаражатты ұтымды бөлуге уәкілеттік берілген Жабайы табиғат қызметі құрылды. Нәтижесінде кірістердің негізгі бөлігі жергілікті жерде қалды, бұл ұлттық парктердің қаржылық мәселелерін едәуір жеңілдетті.

Осылайша, экологиялық туризмнің дамуы табиғи капиталды пайдалану арқылы жүреді. Бүгінгі күні табиғи орта айтарлықтай антропогендік өзгерістерге ұшыраған жоқ. Бұл дегеніміз – бұл елде экотуризм толығымен дами алады деген сөз.

Экологиялық туризм Оңтүстік Африка Республикасында айтарлықтай дамуға ие болды. 1994 жылы республика ЮНВТО-ға кірді. Бұл жыл туризм саласында түбегейлі шаралар қабылданған жыл болды. Оңтүстік Африка Республикасының Туризм кеңесі шөлден тропикалық жаңбыр ормандарына дейін әртүрлі табиғи жағдайларға байланысты туристік гидтерге арнайы тренинг өткізуді қамтамасыз етеді.

Экологиялық туризмнің түрлері әртүрлі – бұл серуендеу, жорықтар, ботаникалық экскурсиялар, аквабақтар және қолтырау питомниктері. Ел табиғаты үлкен антропогендік қысымға ұшыраған жоқ, сондықтан бұл жерде экологиялық туризмді ұйымдастыруға қолайлы табиғи ландшафттардың маңызды аумақтары сақталған.

АҚШ – бұл ішкі және халықаралық экотуризм үйлесімімен ерекшеленетін ел. Экотуризм бұл елде ең танымал. Мұнда экотуризм дамитын ұлттық парктердің арнайы желісі жұмыс істейді. Бұл табиғатты қорғаудың құралы ғана емес, сонымен қатар экологиялық маршруттарға жақын орналасқан елді мекендердің инфрақұрылымын жақсартуға да ықпал етеді.

Әлемде экотуризммен айналысатын көптеген ұйымдар бар. АҚШ-тағы экотуризмнің кең тараған түрлерінің бірі – отбасылық фермалардағы туризм. Экономикалық қиындықтарға тап болған фермерлер жаңа табыс көздерін іздеуге мәжбүр. Фермаларда туризмді дамыту айтарлықтай инвестицияларды қажет етпейді, өйткені қолда бар тағамдар мен инфрақұрылым пайдаланылады. Осылайша, фермалардағы экотуризмнің дамуы олардың негізгі табыс көзіне қосымша пайда әкеледі.

Айта кету керек, АҚШ пен басқа да дамыған елдерде экологиялық туризмнің рөлі жергілікті деңгейде үнемі өсіп келеді.

Ұлыбританияда, негізінен, ішкі экотуризм дамуда. Елге бағытталған халықаралық туристік сапарлардың көпшілігі іскерлік, білім беру және мәдени туризммен байланысты.

Экологиялық туризмнің дамуы ұлттық мұра Департаменті мен Англияның ауылдық мекендер Комиссиясы басқаратын графтықтар дәрежесіндегі жергілікті әкімшілігінің қоластында.

Ауылдық мекендер комиссиясы ландшафтарды қалпына келтіру бойынша фермерлердің қызметін ынталандыру бағдарламасын, соның ішінде ауылшаруашылық айналымынан алынған жерлерді туризм үшін пайдалану мақсатында оларды іске асырады. Сонымен бірге агротуризм айтарлықтай рөл атқара бастады.

Ұлыбританиядағы экотуризм – жергілікті халықтың экономикалық дамуы мен жерді қалпына келтірудің қосымша құралы.

Чехиядағы емдік туризмнің дамыған жүйесімен қатар экологиялық туризмді дамытуға үлкен көңіл бөлінеді. Чехияда бірегей жерлердің бірі – экологиялық туризмнің дамуына үлкен мүмкіншілігі бар Чех Швейцариясы ұлттық қорығы, мұнда ертегідегідей қалың ормандар, әсем аңғарлар, терең шатқалдар, романтикалық жартастар, әсемдігімен және көркемдігімен таң қалдыратын ескі ескерткіштер.

Латын Америкасы – экотуризмнің алдыңғы қатарлы, әрі танымал аумақтардың бірі. Экологиялық, танымдық мақсатпен аумаққа шамамен 35 млн адам келген; туристердің 2/3 бөлігі Латын Америкаға ерекше қорғалатын аумақтарды көру үшін келеді.

Латын Америкасында Мексика, Бразилия, Пуэрто-Рико, Аргентина, Доминикан Республикасы және Куба келген туристердің саны бойынша жетекші орындарды иеленді [17]. Әсіресе тропикалық ендіктерге көп келеді, ол жерлерде экотуризм нысандарының басым бөлігі орналасқан. Оның ішінде: құрайттар, мангр жүйелері, маржан рифтері, таулы мен жағалау жер бедерлері.

Латын Америка елдерінің басым бөлігінде заңнамаларында экологиялық туризмді дамытуға негізделген жер бедерді сақтау стратегиясы жазылған. Мысалы, Коста-Рикада он жыл ішінде мемлекеттік бағдарламалар арқасында туристер саны 4 есе, ал Белизде ол көрсеткіш 600 %-ға өскен болатын. Гондураста бір жылда келушілер саны 15 %-ға өсті. [17].

Экологиялық туризмді ұйымдастырудың ерекшелігін, сонымен қатар Моңғолия мысалында да көрсетуге болады. Ол жерде мемлекет қазынасына түсетін табыстың 21 %-ын туризм қамтамасыз етеді.

Моңғолияның тәжірибесі Қазақстан үшін маңызды, өйткені бұл аумақтар табиғи-географиялық пен мәдени ұқсастықтарға ие.

Экологиялық туризмнің Моңғолияда дамытудың алғышарттары болып, табиғи-рекреациялық ресурстар мен инфрақұрылымдық әлеуеті табылады. Осылайша, елде бірде бір «бес жұлдызды» қонақ үй жоқ, ал «төрт жұлдызды» қонақ үй деңгейіне тек төрт астаналық қонақ үй ие болып отыр. Оған қарамастан аумақта туристік саланың интенсивті дамуына жағдай жасалды. Соңғы үш жылдың өзінде, Моңғолияға келген туристер саны екі есе өсті: 100 мыңнан 200 мыңға дейін.

Моңғолияда экотурларды ұйымдастырудың ерекшеліктердің бірі: туристерге 5-6 күнге көлік, түйе немесе мінетін аттар ұсынылады. Орналастыру орны ретінде киіз үйлер қолданылады. Олардың салмағы шамамен 240 кг. Ол оны бір түйе үстінде тасымалдауға мүмкіндік береді [18].

Ресей ТМД-ның басқа елдеріне қарағанда экологиялық туризмді ұйымдастыруға және дамытуға көп көңіл бөледі. Бұл ел экологиялық туризмді дамыту үшін айтарлықтай әлеуетке ие: аумақтың 45 % антропогендік әсерге ұшыраған жоқ.

Ресейде Экотуризм академиясы құрылған, сонымен қатар қорғалатын табиғи аумақтарды басқаратын ресми қызметтер бар. Бұл ұйымдардың барлығы өз күштерін экотуризмді дамыту мәселелерін шешуге бағыттайды. Алайда бұған қарамастан, Ресейдің көптеген ұлттық парктерінде туризм табиғатты қорғауға тәуелді болмай дамиды. Жеке компаниялар, негізінен, ауқатты адамдар үшін элиталық экотуризмді дамытумен айналысады, бұл оларға үлкен табыс әкеледі.

Соңғы уақытта жергілікті билік аумақтардың тұрақты даму проблемаларына, демек, туризм индустриясының тұрақты дамуына байланысты экологиялық туризм проблемаларына көбірек араласуда. Ресей елдегі экотуризмнің табысты дамуына үлкен үміт артады, ол да тұрақты дамудың құралы болады.

Қиыр Шығыстағы экологиялық туризм ерекше рөл атқарады. Бұл аймақтың жалпы туристік-рекреациялық әлеуеті экотуристердің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Экотуризмді ұйымдастыру бұл жерде Жабайы табиғат қорының Қиыр Шығыс филиалы айналысады. Экологиялық туризм бойынша әрдайым өткізілетін семинарлар, конференциялар мен форумдар туризмнің осы түрін ұйымдастыру мәселелерімен айналысатын мекемелерге, экологиялық туризмді дамытудағы әлемдік тәжірибеге қосылғысы келетіндерге, сондай-ақ осы қызмет саласындағы өз тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік береді.

Экологиялық туризмді ұйымдастыру тәжірибесі Қиыр Шығыстың барлық қорғалатын аймақтарында бар: «Теңіз», «Уссурийский», «Лазовский» қорықтары; «Сусунай», «Монерон аралы» ұлттық парктері. Қорғалатын табиғи аумақтардағы экологиялық туризм экосокпақтар арқылы экскурсия өткізумен, жергілікті мұражайларға барумен, табиғи жағдайда жануарларды бақылаумен байланыстырылады. Жақында ғана ұйымдастырылған теңіз жағалауындағы «Удеге легенда» ұлттық паркі Сихоте-Алин метеоритінің құлау орнына, қайталанбас тау көлдеріне және тіпті «қар адамымен» кездесуге мүмкіндік береді. Камчаткада Кроноцкий мемлекеттік биосфералық резерват – экологиялық туризмнің ең танымал объектісі. Оның аумағында әйгілі «Гейзер

аңғары», көптеген жанартаулар және түбектің ең үлкен көлдері сияқты ерекше табиғи орындар бар.

Қазақстан экологиялық туризмді дамыту үшін орасан зор ресурстарға ие. Алайда әлеуметтік-экономикалық сипаттағы қиындықтар, материалдық-техникалық құралдардың жетіспеушілігі қорғалатын табиғи аумақтардың экологиялық туризмді толығымен дамытуға мүмкіндік бермейді, ал өздігінен қолданылатын эко-маршруттар тиісті жабдықтар мен ақпаратпен қамтамасыз етілмейді.

Таяу уақытта жергілікті билік органдары мен тиісті құрылымдар республикамызда экологиялық туризмді дамытуға көп көңіл бөлетін болады, өйткені экотуризм – туризмнің ең экологиялық таза түрі. Сонымен қатар оны дұрыс ұйымдастырумен және қатаң мемлекеттік бақылаумен, ол табиғи ландшафттарды қорғаудың тиімділігін арттыруға, табиғи ортаны сақтауға объективті ықпал ететін күшті факторға айналады.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризмнің Еуропа елдерінде дамуын сипаттаңыз.
2. Экологиялық туризмнің Америка елдерінде дамуын сипаттаңыз.
3. Экологиялық туризмнің ТМД елдерінде дамуын сипаттаңыз.

2.5. Биологиялық әртүрлілікті сақтаудағы экологиялық туризмнің рөлі

Туризмді дамыту және табиғи ортаны туризм мақсаттары үшін пайдалану мәселелері әрқашан өзекті болып келді. Алайда ХХІ ғасырдың басында олардың өзектілігі бұрынғыдан да маңызды бола бастады. Бұл, негізінен, табиғи ортаның тартымдылығы жоғары аудандарға бағытталған туристік қозғалыс оның тозу процестерінің күшеюіне себеп болғандығымен байланысты. Жердің биологиялық ресурстары адамзаттың экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін өмірлік маңызы бар болғандықтан, биологиялық әртүрлілік қазіргі және болашақ ұрпақ үшін де әлемдік мұра екенін мойындау керек.

Туризмнің бақылаусыз дамуы, осы салада сауатты басқарудың болмауы биологиялық ресурстардың тозуына, көптеген ерекше табиғи кешендердің жойылуына, ландшафтардың эстетикалық тартымдылығының жоғалуына әкелуі мүмкін. Сондықтан туристердің табиғатқа әсерін азайту үшін осы аумақтың туризмге жарамдылығын зерттеу және қоршаған ортаның жағдайын бағалау қажет. Осы мақсатта бағалаудың келесі әдістері қолданылады [19]:

– *геофизикалық әдіс* – осы әдісті қолдана отырып, табиғи ортаның компоненттері арасындағы жылу мен ылғал алмасуын және оның экожүйелердің өнімділігіне әсерін зерттеуге, өзгерген және бұзылмаған аумақтардың тепе-теңдік құрылымдарын салыстыруға болады;

– *геохимиялық әдіс* – табиғи және адамның шаруашылық іс-әрекетінің әсерінен болатын химиялық элементтердің табиғи ортаға жылжуын талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс қоршаған ортаның химиялық құрамының өзгеру заңдылықтарын, экожүйелердің өзін-өзі тазартуға және ластану дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді;

– *индикациялық әдіс* – табиғи ортаның жағдайын бағалау үшін маңызды. Табиғи ортаның ең «әлсіз» элементі өсімдік жамылғысы екендігі белгілі. Индикатор әдісін қолдана отырып, өзгерістер морфологиялық, фитоценодикалық, флористикалық белгілермен анықталады. Бұл көрсеткіштердің санының азаюына немесе сапасының нашарлауына қарай өзгеруі өсімдік жамылғысының нашарлауын көрсетеді.

Қоршаған ортаны бағалау оның жай-күйін табиғи кешендердің табиғаты бұзылмаған күйінің индикаторларымен, белгілі бір стандарттармен салыстыруды қамтиды. Туристік іс-әрекетті ұйымдастыру жолдары ландшафтардың тұрақтылығы мен аумақтың рекреациялық мүмкіндіктерін ескере отырып, табиғатты ұтымды пайдалану қағидаларына бағынуы керек. Экотуризм табиғатты қорғау және экологиялық мәселелерді шешудің, сапалы және тұрақты экожүйелерді сақтаудың, биоәртүрлілікті сақтаудың, халықтың экологиялық сауаттылығын арттырудың,

жергілікті тұрғындардың өмірін жақсартудың құралы ретінде қызмет етуі керек.

Қазақстан Республикасының табиғи жағдайларының алуан түрлілігі өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің байлығын анықтайды. Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетіндігіне және құндылығына байланысты көптеген түрлері Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген. Сүтқоректілердің – 40, әртүрлі құстардың – 56, бауырымен жорғалаушылардың – 10, балықтардың – 16 түрі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген [20]:

Бірқатар авторлар (Вoo, Куслер) [21] экологиялық туризмді биологиялық ресурстарды сақтаудың ықтимал құралы деп санайды. Экотуризм – табиғатты қорғаудың маңызды көзі. Бұл:

– табиғатты пайдаланғаны үшін төлем – қорғалатын аумаққа кіру ақысы, көлікті және орналастыру орнын пайдалану үшін, аң аулау олжалары үшін және т.б.;

– тамақтандыру, орналастыру, көлік, гид қызметтерін ұсынған үшін жалдау;

– осы аумаққа келген туристерге сатылған өнімдерден түскен сатылым пайызы;

– тауарларға, қызметтерге салық салу.

Шетелдік табиғи парктердің тәжірибесі көрсеткендей, парк аймағына кіру ақысы әртүрлі және салыстырмалы түрде төмен, бұл табиғи парктерге кез келген адамдардың кіруіне ашық болуға мүмкіндік береді. Мысалы, Галапагос аралдарының ұлттық паркі Эквадор азаматтарына қарағанда шетелдік туристерден жоғары ақы алады, ал жергілікті тұрғындардан мүлдем алмайды. Біздің елімізде қаржылық проблемаларға байланысты шетелдік және отандық туристер үшін кірудің әртүрлі төлемдерін енгізу қарастырылған.

Қазақстан Республикасы экологиялық туризмді дамыту үшін айтарлықтай рекреациялық ресурстарға ие. Олар ерекше қорғауға алынған аумақтар – қорықтар, қорықшалар, ұлттық парктер, табиғат ескерткіштері.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар кәдуілгі және бірегей табиғи ландшафтарды қорғауға, хайуанаттар мен өсімдіктердің

дүние әлемдерін түрлендіруге, табиғат пен мәдени ескерткіштерін қорғауға арналады [22].

Сонымен қатар республикада табиғи, рекреациялық потенциалымен ерекшеленетін және экотуризмді ұйымдастыруға қолайлы шаруашылық жағынан игерілмеген аумақтар бар. Алайда Қазақстандағы экологиялық туризмнің дамуы тек бастапқы сатыда. Мұның себептері, негізінен, әлеуметтік-экономикалық сипаттағы қиындықтарда, материалдық-техникалық құралдардың жетіспеушілігінде, сондай-ақ біздің қорғалатын табиғи аумақтар жүйесінің ерекшеліктерінде жатыр.

Экотуризмнің негізгі міндеттері:

– экологиялық білім беру, табиғатпен қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру, табиғи ортадағы мінез-құлықтың экологиялық нормаларын қалыптастыру, әр адамның табиғат тағдырына жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру;

– адамның рухани және физикалық күштерін қалпына келтіру, жақсы демалуды қамтамасыз ету;

– табиғатты қорғау, табиғи ортаға келтіретін зиянды азайту;

– жекелеген өңірлердің де, тұтас мемлекеттердің де әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ету.

Бұл міндеттер бүкіл әлем бойынша кез келген қорғалатын табиғи аумақтардың жұмыс істеуіне негіз болады. Қазақстанның қорғалатын табиғи аумақтары толық емес, кейде оларды әрдайым орындай бермейді. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда экотуризмді ұйымдастырудың әдістемесі төмен, атап айтқанда: өздігінен қолданылатын экомаршруттарда тиісті жабдықтар, ақпараттық қамтамасыз ету жоқ; келушілерді қабылдауға және экологиялық білім беруге арналған оқыту жүйесі құрылмаған.

Республикада шетелдік туристерді қабылдауды және қызмет көрсетуді қалайтын коммерциялық туристік компаниялар жұмыс істейді. Мұның себебі қысқа мерзімде максималды пайда алуға ұмтылу ғана емес, сонымен қатар кейбір отандық туристердің жағымсыз әрекеттері (рұқсат етілмеген жерлерде шу шығару, қоқыс тастау, тастарға, ескерткіштерге қолтаңбалар қою және т.б.).

Экскурсияларды ұйымдастыру және экологиялық білім ұлттық парктер аумағында қоршаған ортаны қорғау облысында маңызды. Ұлттық паркке баратын туристер парктің функциялары, оны не қорғайтыны, не үшін құрылғаны, сонымен қатар оның аумағында жүріс-тұрыс ережелерімен танысуы керек. Табиғи паркке бару ережелерін қамтитын осындай нақты әзірленген ақпараттық бағдарлама – парк аймағында экологиялық туризмді дамытудың негізгі элементі.

Табиғаттың туризммен шамадан тыс жүктелуі бүгінде адамзаттың басты мәселелерінің біріне айналғанын атап өткен жөн. Сонымен, туристердің 52 %-ы туризмнің әсерінен ландшафтың кептелуі жергілікті тұрғындарға үлкен қауіп төндіреді деп санайды. Туризмнің зиянды әсерінен туындайтын факторлардың ішінде жергілікті тұрғындар бірінші кезекте ауаның ластануы мен жерді тиімсіз пайдалануды алады.

Әдетте туризмнің кез келген түрі қоршаған ортаға белгілі бір теріс әсер етеді. Экотуризм жағдайында бұл әсер азайтылады. Сонымен қатар туристік қызметтің нәтижесінде қоршаған ортаның нашарлауының алдын алу үшін қажет:

- ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда экологиялық туризмді ұйымдастыру кезінде экологиялық режимді қатаң сақтау;
- экотуризм нысандарына ағымдық және перспективалық бағдарламаларды қолдану үшін, оларға мерзімді мониторинг жүргізу;
- табиғи ортаға рұқсат етілген экологиялық салмақты ескере отырып, әр бағыт бойынша туристер тобын құру;
- инфрақұрылымды құру және пайдалану процесінде, туристерді тасымалдау және оларға қызмет көрсету кезінде, сондай-ақ экологиялық маршруттарды құру кезінде экологиялық таза және ресурстарды үнемдейтін қазіргі заманғы технологияларды қолдану;
- экологиялық туризмнің әр объектісі үшін күнделікті, ай сайынғы және жыл сайынғы кірулер санының регламентін белгілеу; объектілерді қарау үшін жабылатын кезеңдерді анықтау;
- объектіге кірудің ең ыңғайлы маршруттарын анықтау;

– жоспарлы аумақтық туристік қозғалысты ұйымдастыру арқылы рекреациялық салмаққа ие табиғи аумақтарға туристер ағынын таратуды қамтамасыз ету;

– ерекше қорғалатын табиғи аумақтардан тыс жерде орналасқан экологиялық туризм объектілеріне ерекше назар аудару;

– экологиялық туризм төңірегінде орналасқан экологиялық зиянды өндірістердің кезең-кезеңімен жойылуын қамтамасыз ету;

– пайдаланатын аумақтағы табиғи ортасының толық қауіпсіздігі мен тазалығын қамтамасыз ететін туристік компанияларға ғана лицензия беру.

Айта кету керек, экотуризм объектілері ретінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кірісті болжау керек, оның бір бөлігі міндетті түрде шегерілетін болады:

– ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды күтуге;

– экотуризм инфрақұрылымын және келу орталықтарын дамытуға, маршруттық соқпақтарды жабдықтауға;

– табиғи орта мен табиғат ескерткіштерін қайта қалпына келтіруге;

– білім беруге, гидтерді дайындауға.

Экологиялық туризмнің биологиялық әртүрлілікті сақтаудағы рөлі экотуристердің өздері барған территорияларды қорғаушы ретінде әрекет ететіндігінде де көрінеді. Шет елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, экотуристер көбінесе уақыттарын жұмсауға және олар барған территорияда табиғат қорғау іс-шараларын насихаттауға бар күштерін салуға дайын. Көптеген туристік ұйымдар экологиялық тұрғыдан теңдестірілген күйде туристер келген аумақтарды баспасөз, радио, теледидар арқылы қолдайды, ғалымдардың, экологтардың сапарларын ұйымдастырады, сонымен қатар қаржылық ресурстарды да іздестіреді. Нәтижесінде экотуристер өздерінің достары мен отбасы мүшелерін осындай туристік сапарлар жасауға сендіре отырып, табиғи ортаны қорғауды қолдайды. Мұндай қолдаулар біздің еліміз үшін маңызды болар еді, әрине, егер де мұндай іс әрекеттер отандық экотуристерден шықса.

Кейбір экотуристер (көп жағдайда ауқатты адамдар) қорғалатын табиғи аумақтарды аралағаннан кейін табиғи әртүрлілікті сақтауға, белгілі бір қаржы ресурстарын бөлуге қолдау көрсетеді.

Американың көптеген елдерінде, сондай-ақ Африканың кейбір елдерінде табиғатты сақтау жұмыстары жеке меншіктің қолдарында.

Жабайы жануарлардың табиғи ортасын сақтауға деген ұмтылыс бүкіл әлемде көптеген жеке қорықтардың құрылуына әкеледі. Мұндай қорықтардың экологиялық маңызы зор, өйткені олар табиғи ресурстарды қорғауға қосымша үлес қосады және кейбір табиғи түрлердің санын көбейтуге көмектеседі. Мысалы, көптеген Африка елдерінде, фермерлер өз территориясының бір бөлігін ауылшаруашылық қажеттіліктері үшін, ал екінші бөлігін жабайы табиғатты сақтауға және оны туристерге көрсету үшін қолданады.

Біздің ойымызша, экология мен туризмнің үйлесімділігі туралы сұрақтар туындауы мүмкін, дәлірек айтсақ, туризм ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың аумағында қалай дами алады. Ереже бойынша, қорғалатын табиғи аумақтардың негізгі мақсаты – биологиялық әртүрлілікті сақтау, ал туризмнің кез келген түрін дамыту ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың мақсаттарына қайшы келуі мүмкін. Сондықтан ерекше қорғалатын табиғи аумақтар территориясында туризмге рұқсат беру туралы шешімдер мемлекеттік деңгейде қабылдануы керек. Бұл жағдайда кейбір қорғалатын табиғи аумақтарда табиғатты қорғау туризмі, яғни экотуризмді дамыту керек; бұл кезде туристер үшін тиісті жағдай жасау қажет, туристердің қорғалатын жерлерге және табиғи ескерткіштерге баруға деген ынтасы белсенді түрде қолданылуы керек. «Тыныштықты» қажет ететін басқа қорғалатын аумақтар туристер үшін мүлде жабылуы тиіс.

Қорғалатын табиғи аумақтарды басқарудың ең тиімді құралы – зоналау, яғни аймақтарға бөлу. Әдетте аудандастыру процесі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жұмысына арналған жобаларға қосылады, қорықтың немесе ұлттық парктің басшылығы олардың жұмысының барысын бақылауды жүзеге

асырады. Зоналау арқылы туризмді табиғаттағы кезі келген жайсыздықты немесе қол сұғуды мейлінше азайтуға болатындай етіп ұйымдастыруға болады. Мысалы, жануарлар мен өсімдіктердің тұқым қуалайтын аймақтарында немесе табиғатқа теріс әсер ететін табиғи ортаның осал аймақтарында туризм мүлде қолайлы болмауы мүмкін. Тұрақты туризм, негізінен, аймақтың биологиялық қасиеттеріне, табиғи түрлердің осалдығына, сондай-ақ қорғалатын аймақты, табиғи паркті ұйымдастыруға қажетті экономикалық және адами ресурстарға, туристерге көрсетілетін қызметтердің ауқымына байланысты болады. Бұл жағдайда мамандар барған аймақтың туризмнің жүктемелеріне төтеп беру қабілеттілігін міндетті түрде бағалауы керек. Бұл келулер туралы статистиканы жинауға және қажет болған жағдайда туристер ағынын бақылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, экологиялық туризмнің орасан зор әлеуеті экономикалық және экологиялық қызметтің бір түрі ретінде тек тиісті мемлекеттік басқару мен реттеудің шартымен жүзеге асырылуы мүмкін. Экотуризмнің жабайы табиғатты қорғауға қаржылық және ұйымдастырушылық пайда әкелуі үшін туристерге қызметтердің нақты құнын және табиғи объектілерді пайдалану құнын көрсететін тиісті баға саясаты болуы керек.

Қалай болғанда да, экологиялық туризмді дамыту биоалуантүрлілікті сақтау мақсатын көздеп, сонымен бірге белгілі бір пайда әкелуі керек. Бұл бірқатар шарттарға байланысты болады, мысалы:

– туристер барған аумақтар көруге болатын қызықты жабайы табиғат компоненттерінің болуымен сипатталуы керек, яғни олар ерекше, келушілерді тарта алатындай болуы керек;

– ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың басқармасы ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда тұрақты туризмді дамыту және жүзеге асыру үшін заңды өкілеттікке ие болуы керек;

– адамдардың төлем қабілеттілігін, сондай-ақ төлемдер жиынтығын ескере отырып, икемді баға саясаты жасалуы керек, олардың мөлшері экотуризмді пайдалану шығындарына байланысты болады.

Сайып келгенде, түскен қаражат, негізінен, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың қажеттіліктеріне және елдегі барлық биоәртүрлілікті сақтауға бөлінуі керек.

Экотуризм мен табиғи ортаны сақтау арасындағы байланыс өзара тиімді болуы мүмкін. Экотуризмді ұйымдастырған кезде жергілікті халықтың қажеттіліктерін ескеру қажет. Сондай-ақ қорғалатын аудандардың өздеріне зақым келуі мүмкін. Мысалы, Кенияда Ambosel ұлттық паркін құру кезінде жергілікті мал өсірушілер бұқараларын дәстүрлі жайылымдарынан шығарып жіберді. Наразылықтың белгісі ретінде жаппай күресушілер табиғи парктің жануарларын құртуды бастады.

Тәжірибе көрсеткендей, жергілікті тұрғындар экотуризм жобаларына тартылған жағдайда, ағаштарды кесу немесе браконьерлік сияқты заң бұзушылықтар айтарлықтай азаяды.

Сонымен қатар бұл қатысу тек қайырымдылық түрінде болмауы керек. Жергілікті халықтың өзі экотуризмге белсенді қатысуы маңызды.

Осылайша, тұрақты дамуға көшу кезінде экологиялық туризм – екі негізгі себеп бойынша жаппай туризмге балама:

1) экологиялық туризм жаппай туризммен салыстырғанда табиғи экожүйелерге теріс әсер етпейді. Қоршаған ортаның ластануы экотуризмге жаппай туризмнен гөрі қатты әсер етеді, өйткені экотуризм қол жетімсіз табиғи ортаға байланысты. Экотуризм экологиялық таза аудандарда көбірек дамып келеді. Соған қарамастан жоспарлау, басқару, қаржыландыру сәтті қолданылса, қоршаған ортаға кері әсерді азайтуға болады;

2) экотуризм адам өзгермеген жерлерді экотуризм үшін алып қою нәтижесінде табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ете алады. Мәселен, Кенияда, жабайы табиғатты сақтау және экотуризмді дамыту үшін елдің бүкіл аумағының 7,5 %-ы алынды.

Қайталау сұрақтары:

1. Биологиялық әртүрлілікті сақтаудағы экологиялық туризмнің рөлін ашып көрсетіңіз.
2. Аумақтың туризмге жарамдылығын бағалау әдістері қандай?
3. Ұлттық парктер деген не?
4. Экотуризмнің міндеттері қандай?
5. Аумақтың жойылуын болдырмау үшін қандай іс-шаралар қолданылады?

2.6. Туризм және экологиялық тәрбиелеу мен білім беру

Жоғарыда айтылғандай, 1992 жылдың жазында Рио-де-Жанейрода Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясы өтті, онда халықаралық келісімдер жасалды және әлемдік тұрақты даму мақсатында маңызды құжаттар қабылданды. Кейінгі жылдары ұлттық стратегиялардың, жергілікті бастамалардың, қоршаған ортаны қорғау туралы келісімдердің саны кеңейді, сондай-ақ талқыланған проблемалар жөнінде қоғамның түсіну деңгейі жоғарылады. Осыған қарамастан, осы уақытқа дейін әлемдегі экологиялық жағдайдың айтарлықтай жақсарғаны байқалмады. Қалпына келтірілетін ресурстар (ауыз су, топырақ, орман, балық қорлары) әлі де негізсіз пайдаланылуда, қоршаған ортаның ластану деңгейі жоғарылауда.

Экологиялық дағдарыстың басты себебі тек артта қалған технологиялармен, қоршаған ортаны қорғау саласындағы тиімсіз шаралармен және заңнаманың жетілмегендігімен ғана емес, сонымен қатар адамдардың төменгі мәдениетінде – өмір мәдениетінде, жан мәдениетінде. Ал экологиялық мәдениет – бұл адамның ойластырылған санасы, оның ойларында, сөзінде, іс-әрекетінде көрініс табады. Осыған байланысты барлық санаттағы және жастағы адамдарға экологиялық білім беру маңызды міндетке айналады. Сонымен қатар экологиялық білім туристердің толық демалыстағы қажеттіліктерін қанағаттандырумен тығыз байланысты. Мұндай демалыстың негізгі формасы – тек қана рекреациялық қана емес, сонымен бірге танымдық-оқу мақсаттарын көздейтін экологиялық туризм болып табылады.

Экотуризм планетаның экологиялық тепе-теңдігін сақтауда үлкен рөл атқаратын ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қолдау арқылы табиғатты қорғауға үлкен үлес қосады. Сонымен бірге табиғи қорықтар өндірістік дамудың нәтижесінде ғана емес, сонымен бірге жалпы туризмнің қарқынды дамуы нәтижесінде келушілердің аса көп ағымы қауіп төндіреді.

Қайтармалы процестері жоқ экологиялық дағдарыс табиғи сұлулықтың тез жойылуына ықпал етеді. Адам қолы тиген нәр-

сенің барлығы өз мүлтіксіздігін жоғалтады деп кезінде Жан Жак Руссо дұрыс айтқан [23]. Жабайы табиғат қорықтарда, ұлттық саябақтарда, облыстық қорғалатын ландшафттарда, ландшафтық қорықшаларда, аймақтық ландшафтық саябақтарда және басқа да қорғалатын аймақтарда ғана сақталып қалатын уақыт алыс емес сияқты. Егер бұрын бұл жерде тек ерекше ландшафттар, сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген өсімдіктер мен жануарлардың түрлері болған аудандарды қорғау болса, қазіргі кезде бұл міндет анағұрлым кең – табиғи ландшафттардың эстетикалық, рекреациялық, мәдени-тарихи қасиеттерін сақтау және қалпына келтіру; бұл – экологиялық туризмнің негізі.

Сонымен қатар адамдарға ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда сақталған таза табиғаттың барлық бірегейлігі мен әртүрлілігін ашып көрсету және оның мысалында адамға деген ұқыптылықты дамыту қажет.

Қазіргі туризмнің барлық түрлерінің ішінде жоғарыда көрсетілген міндеттерді тек экологиялық туризм шеше алады. Жалпы туризм саласының бірі бола отырып, экологиялық туризм қоршаған ортаға барынша жақын. Сондықтан ол «адам – табиғат» жүйесінде дұрыс қатынастарды қалыптастыруда бірден-бір байланыстырушы буын рөлін атқарады.

Мысалы, АҚШ-тағы қорықтар мен ұлттық парктерде келушілердің ландшафт эстетикасы туралы түсініктерін жақсарту үшін табиғатты «интерпретация» (түсіндіру) арнайы әдісі әзірленген. Оның көмегімен қорық, ұлттық парк қызметкерлері халыққа парктің тілін, оның табиғи және мәдени жақтарын түсіндіреді. Интерпретация адамдарға табиғатты жақсы түсінуге, онымен қарым-қатынас жасауға көмектеседі. Интерпретациядан түсінуге, түсінуден жоғары бағалауға дейін, бағалаудан қорғауға дейін, бұл – табиғатпен өзара әрекеттесу механизмі.

Сондықтан экотуризм экологиялық білім мен халықты тәрбиелеуге ықпал етеді. Экотуризмде экологиялық білім беру мен оқыту процесінің ерекшелігі, ол дидактикалық-бағыттаушы негізінде емес, ақпаратты оңай игеру, табиғи ортадағы мінез-құлық нормалары негізінде құрылады.

Қорғалатын табиғи аумақтар – экологиялық туризмді дамытуда және демалушының экологиялық білімін ұйымдастыруда өте қолайлы орын. Ол үшін қорғалатын табиғи аумақтардың әкімшілігі «табиғаттың танымдық соқпақтары», «табиғаттың оқу соқпақтары», «экологиялық соқпақтар» деп аталған арнайы жабдықталған маршруттардың салынуын қамтамасыз етуі керек. Келушілердің мүдделерін ескере отырып, мұндай соқпақтардың мақсаттары, ұзақтығы және т.б. түрлі болуы мүмкін. Жеке оқу соқпақтарын жүйелерге біріктіруге болады, олардың негізгі міндеті – туристер ағынын уақыттық пен кеңістікте реттеу, ең тартымды учаскелерді артық жүктемеу үшін оларды сапар шеккен аумаққа тарату. Соқпақтар аумақтың мәдени-этнографиялық және табиғи ерекшеліктерін тану мақсатында түрлі ғылыми жорықтарға арналған қорықтық соқпақ, сонымен қатар апробацияланған маршрут деп аталатын соқпақтарға бөлінеді.

Мұндай соқпақ, бір жағынан, туристік маршруттың ең қызықты нысандарынан өтеді, ал екінші жағынан, оңтайлы жүктемелермен және оны еңсерудегі қиындықтармен сипатталады, өйткені көптеген жолдар өткен заманда салынған. Туристер үшін соқпақтар белгілі бір талаптарға сай болуы керек.

Оқу соқпақтардың үш басты талаптары бар [24]:

1. Келушілерге арналған соқпақтардың **тартымдылығы** үш компоненттен тұрады: табиғат эстетикасы, өзіндік ерекшелігі мен әртүрлілігі. Маршруттарды салу кезінде әсем ландшафт оқу соқпақтарының қажетті қасиеті екенін ескеру қажет. Әр соқпақ тек табиғи көрікті жерлерімен ғана емес (үңгірлер, шатқалдар, таңқаларлық жартастар және т.б.), сонымен қатар дизайнмен де (әртүрлі көпірлер, тұрақтар, таңбалар және т.б.) ерекшеленуі керек.

2. Келушілер үшін **қолжетімділік**. Оқу соқпағы мекен ету жерден салыстырмалы алыс орналаспауы керек және оның басталу жеріне жақсы жолдар келтірілуі керек. Сонымен физикалық шаршау ландшафтың ләззат алу қабілетін, білімге деген құштарлығын, білімге деген сезімталдығын жойып жібермес үшін соқпақтың өзі жүріп өтуде үлкен қиындықтарды тудырмауы тиіс (шатқалдар, тік беткейлер, ұзын шіріктер және т.б.).

3. Ақпараттылық – адамдардың географиялық, биологиялық, экологиялық және басқа проблемалар саласындағы танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі. Бұл үшін ландшафт сипаттамасы бар, табиғи көрнекіліктерді жергілікті жердің тарихымен, аңыздарымен байланысын сипаттайтын буклеттер мен плакаттар болу қажет.

Қазіргі кезде рұқсат етілген салмақты есептеген кезде тек белгілі бір уақыт аралығындағы адам санын ғана емес, сонымен қатар туристік маусымның уақыты, келушілердің мақсатты топтары, рекреациялық-туристік іс-шаралар түрлері және олардың экологиялық салдары, туристік-рекреациялық инфрақұрылым, келуші топ саны мен ондағы адамдар саны ескеріледі.

Рұқсат етілген салмақтың мөлшері тек экологиялық талаптар ғана емес, психикалық қолайлылық та есептеледі. Бұл факторға байланысты ең таралған талап ретінде бөлек топтар арасында дауыс пен көру байланысы жоқ болуы, яғни маршруттарды жоспарланған кезде топтардың бір бірінен қашықтығын есептеп, бір бірін көрмеуін қамтамасыз ету. Бұл кезде жолдың ұзындығы, иірімділігі, қиындық пен қауіпсіздік деңгейі және т.б негізгі болады.

Алайда топ арасындағы байланыс қана емес, топ ішінде адамдардың саны да өте маңызды. Бұл кезде шектеуші фактор ретінде әдетте саяхаттаудың мақсаты болады. Экскурсиялық нысандарды қарап жүретін экскурсиялық топ әдетте 8-10 адамнан құралады (максимум 15-20). Ал құстарды немесе басқа да жабайы аңдарды бақылау үшін тек 3-4 адамнан құралған топ қана жиналады.

Қорытындылай келе, рұқсат етілген салмаққа қойылатын негізгі қағидалар келесідей:

1. Рекреациялық салмақты шектейтін экологиялық пен физикалық факторларын анықтау әрбір маршрут үшін бөлек жасалады.

2. Экологиялық пен физикалық факторлармен қатар психикалық қолайлылық факторын да ескеру қажет.

3. Рұқсат етілген салмақ ретінде әртүрлі талаптар бойынша анықталған ең кіші көрсеткіш болып саналады.

4. Маршрутқа қойлатын салмақты рұқсат етілген деңгей бойында алғашқысында орнатпау керек, оның орнына уақыт өте келе көтергені жөн.

5. Жылына кем дегенде үш рет әрбір маршруттың мониторингін жүргізу керек.

6. Маршруттың жағдайына және әлеуметтік экономикалық шарттарға байланысты рұқсат етілген салмақтың жыл сайынғы түзетулерін жүргізу қажет.

Экологиялық соқпақтар ұлттық табиғи парктерде, қорықшаларда, сонымен қатар қорықтардың буферлік аймақтарында салынады.

Осылайша, оқу соқпақтарын салу келесі мәселелерді шешуге бағытталған: экологиялық оқыту, тәрбие беру, туристердің демалысы, маңындағы зонада табиғи ортаны құру.

Табиғи ортаны сақтау және келушілердің жайлылығын қамтамасыз ету үшін соқпақтағы әрбір турист ерекше қорғалатын табиғи аумақтар әкімшілігі белгілеген белгілі бір режимге бағынуы керек. Табиғаттың бірде-бір кәдесыйларын алуға болмайды: әдемі тастар, өсімдіктерді жұлу. Сонымен қатар, жануарларды мазаламау үшін мүмкіндігінше тыныш жүру керек. Соқпақтан тек «білім», әсер және фотосуреттерді алып шығуға болады.

Соңғы уақыттарда оқу соқпақтары көптеген елдерде демалыс аймақтарын ұйымдастырудың танымал түрлеріне айналды. Бұл халықтың танымдық қажеттіліктерінің өсуіне және оның табиғи ортада белсенді демалуға деген ұмтылысына байланысты.

Алғашқы оқу соқпақтары ХХ ғасырдың басында АҚШ-та пайда болды. Кейіннен олар Канада, Франция, Ұлыбритания, Швеция, Швейцария, Кения, Үндістан ұлттық парктерінде пайда болды. Біздің елімізде оқу соқпақтарын құру – жаңа іс, бірақ бұл іс-әрекетке мүдделі ұйымдар мен кең жұртшылықтың үнемі өсіп келе жатқан шеңбері тартылуда. Оқу немесе экологиялық соқпақтар бір уақытта пайда болды десек те болады:

- табиғатты қорғаудың жаңа формасы ретінде;
- адамдардың осы уақыттағы ең үлкен қажеттілігін іске асыру тәсілі ретінде.

Туризмнің тұрақты даму концепциясының негізін «өткізу қабілеттілігі» түсінігі құрайды. Өткізу қабілеттілігі – бұл туристік объект жергілікті ресурстарға елеулі зиян келтірместен, сапардың әсеріне теріс әсер етпей және тұрғындар арасында әлеуметтік-экономикалық проблемалар туындамастан көтере алатын ең үлкен жүктеме. Өткізгіштік қабілеттілігін үш негізгі түрге бөлуге болады [25]:

1. Экологиялық өткізу қабілеттілігі – бұл объектінің немесе елді мекеннің қабылдау мөлшері, мөлшерден тыс болған жағдайда – туристердің іс-әрекеті нәтижесінде немесе туристік инфрақұрылымның жұмысының нәтижесінде қолайсыз экологиялық салдарға әкеледі.

2. Туристік әлеуметтік өткізу қабілеттілігі – бұл объектінің немесе елді мекеннің қабылдау мөлшері, мөлшерден тыс асқан жағдайда – адамдардың сапар кезінде алған әсерлерінің нашарлауына әкеледі.

3. Жергілікті әлеуметтік қабілеттілік – бұл объектінің немесе елді мекеннің қабылдау мөлшері, мөлшерден тыс жағдайда – бұл жергілікті мәдениетке жағымсыз салдарлар әкеледі және жергілікті тұрғындар мен туристер арасындағы қатынастардың нашарлауына әкеледі.

Осылайша, өткізу қабілеттілігі туристік объектінің немесе аймақтың табиғи қасиеттерін сақтау, қолдау және қалпына келтіру тұрғысынан аумақтың туристік-ресурстық әлеуетін пайдаланудың рұқсат етілетін деңгейін шектейді.

Адам мен табиғаттың үйлесімді әрекеттесу мәселесі экологиялық туризм арқылы шешілетіні сөзсіз. Сонымен бірге экологиялық туризм адамның табиғатпен өзара іс-қимылының жағымды да, теріс мысалдарын да көрсетуі керек. Сонымен, экологиялық маршрут бойымен қозғалу кезінде экотуристер объектілермен, процестермен, қоршаған орта құбылыстарымен танысады және гид-жүргізушілер туристерді маршрут аймағында байқауға болатын антропогендік факторлардың түрлі көріністеріне туристердің назарын аударады. Сонымен бірге туристер адамның табиғатқа тигізетін әсерін бағалауға тырысады. Тек

табиғат аясында ғана табиғат сұлулығын, нәзіктілігін және кейде адамның шабуылына қарсы қорғансыздығын көрсетуге болады.

Адамның табиғатпен қарым-қатынасы оған деген сүйіспеншілікті оятады, табиғатқа қамқорлық рухында тәрбиелеуге ықпал етеді, білім беру және мәдени деңгейін жоғарылатады. Экологиялық туризм адамға қоршаған ортаны сақтау проблемасын қабылдауда белсенді пікірлер туындауына көмектеседі.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық тәрбиелеу мен білім беруде экотуризмнің рөлін ашып көрсетіңіз.
2. Экологиялық соқпақ деген не? Оның талаптары қандай?
3. Рұқсат етілген салмақ деген не? Оның қағидалары қандай?
4. Аумақтың өткізу әлеуеті деген не? Оның түрлері қандай?

3-тарау

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ДАМУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

3.1. Экологиялық туризм дамуының қажеттілігі

Мыңдаған жылдар бойы халық саны аз болғандықтан және адамдардың көшпелі өмір салтына байланысты Қазақстанның экожүйелері еш өзгеріссіз болып сақталды. Бірақ XX ғасыр табиғатты қорғау талаптарын тиісті түрде сақтамай республиканың табиғи ресурстарының қарқынды дамуы, бұл оның бүкіл аумағындағы экологиялық жағдайдың нашарлауына, атап айтқанда, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің өмір сүру жағдайларының күрт нашарлауына әкелді. Аз уақыттың ішінде Қазақстанда өмір сүрген Пржевальск жылқысы, құлан және Тұран жолбарысы толығымен жойылды. Қазіргі уақытта қар барысы, гепард, дуадақ жойылып кету қаупінде тұр. Браконьерлік ақбөкендердің санын едәуір азайтты. Ұя салуға жарамды аумақты азайту үлкен жыртқыштардың – бүркіттер мен қырандың жойылу қаупін тудырды.

Сандық экономикалық және өндірістік көрсеткіштерге қол жеткізу кезіндегі экологиялық жүйелердің тұрақтылық шегін ескермеу, халықтың экологиялық сауаттылығының жеткіліксіздігі, қоршаған орта туралы білім мен ақпараттанудың төмен деңгейі бүкіл республикада экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкелді. Қазіргі уақытта табиғи орта кез келген әсерге өте сезімтал.

Қазақстанның табиғи ортасының қазіргі жағдайы маңызды алаңдаушылық туғызады және табиғатты пайдалану принциптерін өзгертуді талап етеді. Табиғи экожүйелерді қалпына келтіру және елдегі экологиялық апаттың алдын алу үшін табиғатты қорғау мен мемлекетіміздің экономикасының қажеттіліктері арасындағы оңтайлы тепе-теңдік стратегиясын жасау қажет.

Экологиялық қауіпсіз және тұрақты дамуға көшу – Қазақстан Республикасының сыртқы және ішкі саясатының негізгі бағыттарының бірі.

Қазіргі уақытта қазақстандықтардың өмір сүру ортасын жақсарту процесін бастау үшін, ведомстволардың іс-әрекеттерін біріктіру және қоғамды біріктіру, еліміздің болашағына арналған ұлттық басымдықтарды шешу үшін айтарлықтай мүмкіндіктер бар.

Қоршаған ортаның қазіргі жағдайын бағалау ең маңызды мәселелерге назар аударуды талап етеді. Тиісті ұйымдармен жасалған қоршаған ортаның жай-күйінің сараптамасы бірінші ретте шешуді талап ететін басым экологиялық проблемаларды анықтады. Бұл:

- су ресурстарының тапшылығы;
- жайылымдар мен егістік жерлердің тозуы;
- қалалық жерлерде атмосфералық ауаның ластануы;
- су нысандарының сарқынды сулармен ластануы;
- қоршаған ортаның қатты өндірістік және тұрмыстық қалдықтармен ластануы;
- ормандар мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жетіспеушілігі.

Ландшафты және биологиялық әртүрлілікті сақтау бағыттарының бірі – мәртебесі әртүрлі ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құру.

Қазіргі қоғамдағы тенденциялар болашақта экологиялық туризмнің дамуына әсер етуі мүмкін екенін атап өткен жөн.

Біріншіден, әлеуметтік өндіріс болашақта дамуды жалғастырады, бұл интеллектуалдық, психологиялық стрестің жоғарылауына әкеледі және тиісінше, табиғи уақыттарда бос уақытты өткізу қажеттілігін арттырады.

Екіншіден, болашақта табиғи ресурстарды өндіріске тарту жалғасады, нәтижесінде табиғи ортаның тозуы жалғасады. Осыған байланысты кейбір табиғи экожүйелерді өндірістік және ауылшаруашылық мақсатта пайдаланудан шығарып алудың құралы ретінде экотуризмнің маңызы артады.

Үшіншіден, қазіргі заманғы адамның өмірі ғылыми-техникалық жетістіктермен күрделенген. Сондықтан өмір салтын, әлеуметтік құндылықтарды, оның ішінде демалыс пен туризм саласындағы өзгерістерді «жеңілдетуге» қол жеткізу қажет.

Бұл процестер әртүрлі дәрежеде әлемнің барлық елдеріне тән. Алайда олардың Қазақстандағы экологиялық туризмнің дамуына әсерін азайту үшін жергілікті және мемлекеттік деңгейлерде экотуризмді жақсартуға бағытталған бірқатар шаралар қабылдау қажет болады.

Ең алдымен, қажет:

– туризм саласына деген жаңа көзқарас қалыптастыру, туризмнің экологиялық таза жаңа түрлерін енгізу, мысалы, экотуризмді дамыту, республикада экотуризмді дамыту бағдарламаларын әзірлеу;

– туристік ұйымдар персоналының жұмысын жақсарту, экотуризмге назар аудара отырып, олар ұсынатын қызметтер аясын кеңейту;

– туристерге қызмет көрсететін экологиялық сауатты кадрларды, сондай-ақ шетелдік туристер үшін Қазақстандағы табиғи нысандардың тартымдылығын арттыру үшін байланыс, компьютерлік технологиялар, әлеуметтану және психология және басқа мамандықтар саласындағы мамандарды даярлау.

Табиғи, географиялық себептерге байланысты Қазақстанның әр аймақтары экологиялық туризм ресурстарымен әртүрлі қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты әртүрлі салалардағы экотуризмді тұрақты басқарудың өзіндік ерекшеліктері бар. Экотуризм ресурстарымен нашар қамтамасыз етілген аудандарда экотуризмді басқарудың басым міндеттері – қолданыстағы туристік объектілердің тұрақтылығын сақтау және арттыру. Экотуризм ресурстары мол аудандарда бұл қызметті басқару, ең ал-

дымен, тиімді пайдалану, ресурстық әлеуетті уақтылы қалпына келтіру, табиғатты қорғау шараларын кеңейту және экотуризмнің танымдық, рекреациялық және сауықтыру қызметтерін алуда ішкі және халықаралық туризмнің қажеттіліктерін қанағаттандыру міндеттеріне негізделуі керек. Мемлекеттік саясаттың ерекше назары экологиялық туризм қызметтеріне сұраныс пен ұсыныс балансын зерттеуге, туристік өнімдердің сапасын басқаруға бағытталуы қажет [26].

Мемлекеттік саясаттың міндеттері халықаралық ынтымақтастық саласындағы әртүрлі жұмыстар, соның ішінде:

– экологиялық туризм саласындағы халықаралық туристік ұйымдармен және компаниялармен ынтымақтастықты нығайту және кеңейту;

– потенциалды тапсырыс берушілердің Қазақстандағы туристік қауіпсіздігіне деген сенімін арттыру мақсатында экотуризм бойынша ұлттық мемлекеттік органдардың халықаралық конференцияларда, семинарларда, көрмелерде барынша көп қатысуы;

– Қазақстанның экологиялық туризмнің әлемдік нарығындағы орнын анықтау мақсатында маркетингтік зерттеулерді талдау [26].

Туризмді басқарудың қазіргі жүйесі республикада болып жатқан процестерді бюджеттік қаржыландыру негізіндегі орталықтандырылған әкімшілік жүйеден меншіктің әртүрлі нысандарын біріктіретін нарықтық механизмге дейін көрсетеді. Республикада экологиялық туризмді дамыту мәселелерімен айналысатын мамандардың пікірінше, экологиялық туризмді басқарудың арнайы иерархиялық құрылымын құру қажет. Мұндай басқару құрылымы үш деңгейден тұруы керек: макроэкономикалық, мезоэкономикалық және микроэкономикалық [26].

Макроэкономикалық деңгейде экотуризм кешенін басқаруды Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Туризм индустриясы комитеті жүзеге асырады.

Мезоэкономикалық деңгейге төлем балансын қалыптастыру, экологиялық туризмнен қаражат бөлу мәселелерімен айналысатын республиканың орталық экономикалық бөлімдері айна-

лысады. Туризм саласындағы мемлекеттік мүдделердің сақталуын бақылауға байланысты функцияларды Орталық банк, Мемлекеттік кеден комитеті және басқалар атқарады.

Микроэкономикалық деңгей экологиялық туризм қызметін жүзеге асыратын ұйымдармен ұсынылған. Бұл ұйымдарға кіреді:

- туроператорлар – туристік өнімді өндіретін компаниялар;
- турагенттер – қызметтер пакетін жүзеге асыратын туристік делдалдық компаниялар;
- орналастыру орындары (қонақүйлер, отельдер, кемпингтер, турбазалар, лагерьлер, баспаналар және т.б.);
- сувенирлер шығаратын кәсіпорындар;
- сауда мекемелері;
- туристерге қосымша қызмет көрсететін мекемелер (аудармашылар, валюта айырбастау пунктері, жалға беру компаниялары);
- туристік жарнамалық мекемелер;
- туристік сақтандыру мекемелері.

Қазақстан аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына байланысты өзіне ғана тән ерекшеліктерімен сипатталады. Осыдан экотуризмнің экономикалық тиімділігін алудың әртүрлі қарқындылығы мен дәйектілігі пайда болады. Егер экотуризм объектілері орналасқан жерде экологиялық зиянды өндірістер болса, онда оларды жоюдың ұзақ мерзімді жоспарларын жасау қажет. Басқаша айтқанда, экотуризм орындары бар аймақтарда қоршаған ортаны қорғауға және тұрақты экологиялық жағдай жасауға ерекше назар аудару керек.

Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға көшуі жағдайында экологиялық туризмнің дамуынан максималды экономикалық және экологиялық нәтиже алу үшін табиғи-шаруашылық жүйелер жұмысының басымдықтарын қайта бағдарлау, қайта бағалау қажет.

Қайталау сұрақтары:

1. Қазақстанда экологиялық туризмнің даму алғышарттарын сипаттаңыз.
2. Қоршаған ортаның жағдайы қандай?
3. Заманауи қоғамының тенденцияларын ашып көрсетіңіз.
4. Экотуристік іс-әрекетті ұйымдастыру үшін жүргізілетін шараларды анықтаңыз.

3.2. Экологиялық туризмнің даму мақсатындағы республиканың ресурстық әлеуеті

Қазақстан Республикасы – аумағы 2.7 млн км² алатын әлемдегі жер көлемі бойынша 9 орындағы ел. Қазақстан Еуразия материгінің дәл ортасында орналасқан, екі дүние бөлігін қамтиды. Бұлай орналасу тарихи геосаяси мағынаны білдіреді, ал басты трансазиятты торап Батыс пен Шығыс аралығында өтеді. Қазақстан Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Қытаймен шекараласады. Тынық мұхиты және Атлант, әрі Үнді және Солтүстік мұзды мұхиттарынан бірдей қашықтықта орналасқан. Республика батысында – Каспий теңізі жағалауларынан шығысында – Алтай тауларына дейін 3000 км-ге, солтүстіктегі – Батыс Сібір жазығынан, оңтүстіктегі – Қызылқұм шөлі мен Тянь-Шань тау жүйесіне дейін 1650 км-ге созылып жатыр [27].

Республика территориясы орманды дала, дала, шөлейт және шөл зоналарынан тұрады. Қазақстанның көптеген бөліктерін ойпаттар мен қыраттар, шығыс пен оңтүстік шығысын Алтай, Тарбағатай, Жетісу Алатаулары сияқты таулы шыңдар, Тянь-Шаньның солтүстік жүйелері алып жатыр.

Қазақстанның климаты шұғыл континентті, яғни теңіздер мен мұхиттардан алшақ орналасқан.

Республика табиғаты әр алуан, мұнда көптеген табиғат кешендері кездеседі, яғни жақсы жағдайда сақталған әрі экологиялық туризмнің дамуына маңызды мәнін білдіреді.

Туризмнің дамуы әлемнің әр аймағында анықталады, яғни оның географиялық жағдайы, ресурстардың жағдайы, сонымен қатар аймақтағы инфрақұрылымның дамуымен қоса айқындалады. Туризм үшін туристік-рекреациялық ресурстар басты мағынаны білдіреді.

Туристік-рекреациялық ресурстар туристік-экскурсиялық қызметте тікелей қолдану мүмкіндігі бар және де қоғамдық қажеттіліктердің әсерлесуімен технологиялық дәрежеде табиғи және антропогендік (мәдени) ландшафттарды өзіне үйлестіреді [5].

Табиғи рекреациялық ресурстар – бұл табиғи геожүйе, яғни комфортты рекреациялық іс-әрекеттерді қамтитын, сонымен қатар белгілі бір демалыс мекемесіне және белгілі бір адамдардың континенттік сауықтырылуына әсер ететін табиғи болмыс.

Антропогендік рекреациялық ресурстар мәдени-тарихи нысандарды (ескерткіштерді және ескерткіш орындарын, мұражайларды және т.б.), болмысты (этнографиялық, саяси, өндірістік және т.б.) білдіреді.

Мәдени-тарихи ресурсқа архитектуралық ескерткіштер, тарих және археология, жергілікті жердің этнографиялық ерекшеліктері, халық мәдениетіне, экологиялық туризмге қызықты нүктелер ұсынылатын элементтер жатады.

Экологиялық туризмнің дамуына өзінің көп үлесін қосатын ЕҚТА болады.

Бүгінгі таңда Қазақстан республикасында 10 мемлекеттік табиғи қорық, 13 мемлекеттік ұлттық табиғи парк мемлекеттің белсенді қорғауында. Сонымен қатар 50 мемлекеттік табиғи қорықшалар, 26 мемлекеттік табиғат ескерткіштері, 6 мемлекеттік табиғи резерват, 5 республикалық маңызы бар мемлекеттік ботаникалық бақ және 1 дендрологиялық саябақ, 5 мемлекеттік қорықтық аймағы қорғауға алынған [28].

Бүгінгі күні ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жалпы ауданы шамамен 24,7 млн га немесе елдің аумағының 9 % құрайды [28].

ЕҚТА – экологиялық туризмнің дамуында аса маңызды негіз. Соған орай толық мағына береді:

– кең ауқымды көркем суреттер, жағымды, қызықты, кең көлемді жерлердің түбірінде орналасады;

– қабылдаушының біріккен жүйесінде және де туристік топтар қызметінде ауқымдалады, туристік маршрут жүйесінің негіздеуімен дәлме-дәл анықталған тәжірибелік ұйымдарда белгіленеді;

– анықталған инфрақұрылымдарда, транспортта, персоналдарда және байланыс жүйелерінде орналасқан;

– жергілікті халықты нақтыланған табиғи резерваттар мен олардың аумағындағы шаруашылық әрекеттеріне экологиялық мазмұнда тығыз тұрақты қарым-қатынас анықталды.

Қорықтар сирек және бағалы өсімдіктерді, жабайы аңдарды, құстар мен балықтарды, сондай-ақ балықтар ұрық шашатын, суда жүзетін құстардың қыстауларын, ұяларын және т.б. сақтау мақсатындағы шешуші рөлдердің бірін атқарады. Алматы қорығында тау етегіндегі дала, шыршалы ормандар және Іле Алатауының альпілік ландшафтары ерекше қорғауға алынған. **Алматы қорығы** Алматы облысының Талғар ауданында орналасқан. Оның басты құндылығы – қалың қылқанды ормандары, Тянь-Шань шыршасын қорғау танылады. Бұл тұқымның ағаштары ұзақ өмір сүреді және өте биік – Тянь-Шань шыршасы 500 жылға жуық өмір сүреді және биіктігі 50 метрге жетеді. Сонымен қатар ол ауаның құрғақтығына, ыстығына, суығына, топырақта ылғалдың жетіспеушілігіне төзімді; шырша ағашының осындай ерекше қасиеттері оны құрылыс материалы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Музыкалық аспаптар жасау үшін бағалы шикізат ретінде қолданылатын шырша ағашының акустикалық қасиеттері кең танылған. 2500-3000 метр биіктікте қар көшкінін кешіктіруге қабілетті арша (арша) тікендері кең таралған.

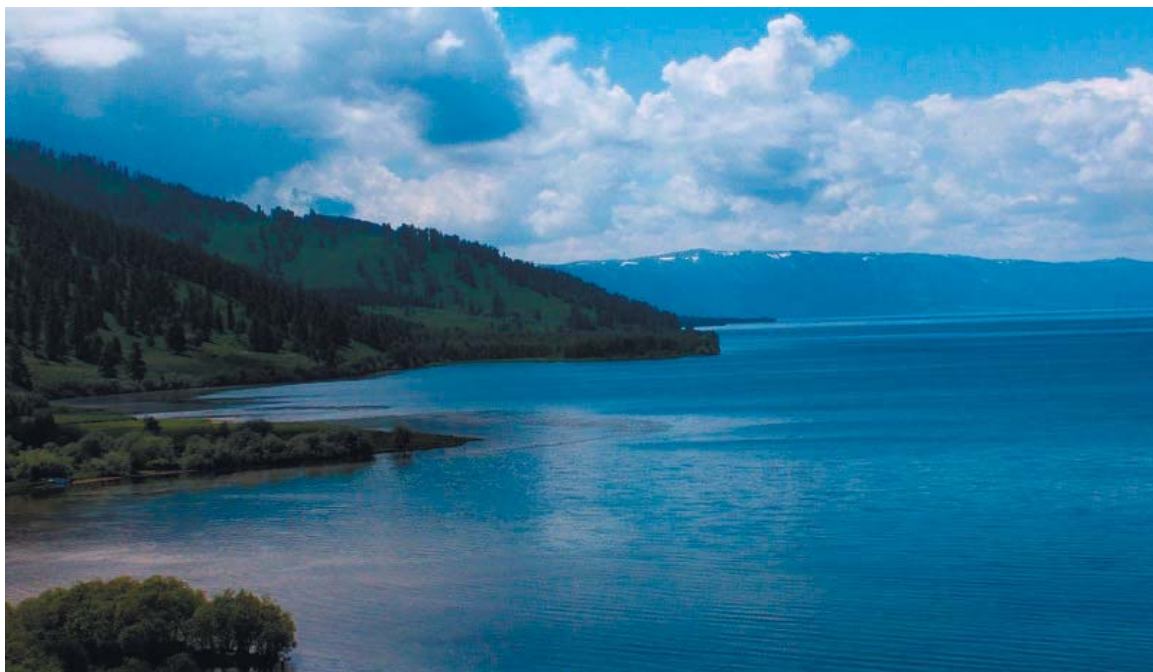

Алматы қорығы – Қазақстан Республикасының, ТМД және Дүниежүзілік табиғат қорғау одағының Қызыл кітаптарына енген

барыс және Тянь-Шань қоңыр аюы мекендейтін орын. Сондай-ақ бұл жерде әлемдегі ең сирек кездесетін құстың ұялары – орақ-тұмсық, сарыбас сұңқар-шахин, көкқұстың, сақалтайдың, үлкен құралайдың ұялайтын орындары бар [29].

Марқакөл қорығы Шығыс Қазақстан облысының Марқакөл ауданында, Оңтүстік Алтайдың оңтүстік шығысында орналасқан. Қорық Оңтүстік Алтайдың орта тауларының шыршалы, самырсынды әрі жапырақты ормандарының таулы далалық көрінісін сақтау үшін құрылған. Қорық аумағы, негізінен, 1485 м биіктікте орналасқан Марқакөл көлін қамтиды.

Көл түсінің реңктері ғажап әралуандығымен және көркемділігімен тамсандырады. Көбінесе көл көк немесе көгілдір түске боялып жатады, алайда ауа райы құбылғанда, сұр, қара, күміс түстердің реңктерін қабылдайды. Көлде балықтардың осы жерге тән оңғақ (жергілікті атауы – «ұшқыш»), қарауыз, көкталма, теңгебалық сияқты түрлері бар.

XIX ғасырдың өзінде-ақ Бұқтырма ауылдарынан шаруалар келіп, жыл сайын көлден 50 мың пұтқа дейін балық аулап, алып кететін. Балықтарды жаппай аулау көлдегі балықтардың жұтандауына, сарқылуына келтірді [13].

Көлден басқа, таулы Алтайға тән: балқарағай, самырсын және шырша тоғайларының ландшафтары үлкен құндылық болып саналады. Қорықта осы өңірге тән бағалы емдік және техникалық өсімдіктер өседі. Бұл жерде дала таушымылдығы, жеңішке жапырақты күреңот, ақгүлді қазтамақ, алтын тамыр, жергілікті саналатын Алтай рауғашы, Сібір дүзгені ұшырасады. Қорықтың хайуанаттар әлемін: марал, елік, тауешкі, құндыз, бұлғын іспетті аңдар сипаттайды [22].

Экотуристердің үлкен қызығушылығын Қостанай облысында орналасқан **Наурызым қорығы** тудырады. Оның ауданы 87,7 мың га. Ол 1934 жылы суда жүзетін құстарды зерттеу және қорғау, сонымен қатар реликті Наурызым дала орманы және Терсек таспалы орманы сияқты дала ормандарын қалпына келтіру және қорғау үшін құрылған.

Бұл жерде қарағай өсуінің оңтүстік шекарасы және ерекше Наурызым қарағай орманы жатыр. Қорық аумағының үстінен құстардың ұшып келетін-кететін ұлы Торғай жолы өтеді.

Наурызым қорығында реликті қарағайлы орманнан басқа, құрғақ бетеге-селеу далаларының арасында тұзды және тұщы сулы

көлдер қорғауға алынған. Қорықта сонымен қатар халықаралық маңызы бар сулы-батпақты жерлерде бар. Көлдердің көрікті жерлері – бұл Қазақстан Республикасы мен ТМД елдерінің Қызыл кітаптарына енген бұйра және қызғылт бірқазандардың үлкен колониялары, сондай-ақ тырналардың, шағалалардың, сұр қаздар мен үйректердің салған ұялары [29].

Қорғалжын қорығы Ақмола облысындағы Теңіз және Қорғалжын көлдері алып жатқан Теңіз-Қорғалжын ойпатында орналасқан. Мұнда, Наурызым қорығындағыдай, халықаралық маңызы бар сулы-батпақты жерлер бар. Қорық 1968 жылы суда жүзетін құстардың ұя салатын жерлерін қорғау үшін құрылған.

Қорғалжын қорығы – ол Қазақстандағы ұшып келіп-кететін құстарды қорғау жөніндегі Конвенцияға енгізілген жалғыз қорық: оның көлдері халықаралық маңызы бар су-батпақ телімдері ретінде қабылданған. Аталған қорық Ақмола облысының Қорғалжын ауданында орналасқан. Бұл жерде қызғылт бірқазанның Еуразияның ең шеткі солтүстік шекарасы бойынша қорғалатын ұялары бар.

Құстар ұшып келетін мезгіл – көктемде, қорықта құс базары жиналады. Бұл кезде мұнда жиналатын құстардың саны үш

миллионнан асады. Құстардың ішінде: қара ләйлек, ақбас тырна, бұйра бірқазан, қарабас аққу ерекше назар аударуға тұрарлық. Олардың барлығы – Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген құстар. Қорық дала аумағында орналасқан. Сондықтан бұл жерде қорықтың кең далаға созылып жатқан кеңістігін көктем мезгілінде әр алуан түсті кілемге айналдырып жіберетін: қызыл және қызыл күрең қызғалдақтар, көк құртқашаштар, сары қояноттар, ақшыл көк запырангүлдер сияқты өсімдіктер кездеседі.

Қорғалжын қорығының ең бір бірегей өсімдігі болып атауы жұмбақтау ұйқыгүл – қою сиякөк, қоңырау сияқты ғажап гүл танылады. Наным-сенімдерге сенсек, бұл көктем гүлі ұйқы шақырады-мыс. Сонымен бірге қорықтың батыс бөлігінде көптеген көшпелі ақбөкендер отары өтеді. [22, 29].

Үстірт қорығы – 1984 жылы Маңғыстау облысының Қарақияқ ауданында Қазақстанның оңтүстік батысындағы бүкіл табиғи кешенді сақтау үшін құрылған. Оның ауданы 223,3 мың га., Үстірт ойпатында орналасқан, Кендірлі сорын қамтиды. Үстірт қорығында Тұран жазығы мен Үстірт ойпатына тән ландшафтарды көреміз. Қорық Маңғыстау облысының Ералы ауданында орналасқан.

Үстірт Арал және Каспий теңіздері арасында жатқан жоталар, қиялау бөктерлер мен қазаншұңқырлардың жазық арқасы болып саналады. Геологиялық қозқарас тұрғысынан бұндағы жер бедері бірегей саналады. Жер бетінің толқын тәрізді ирелең-ирелең жазығында кенет тіп-тік дерлік құз-шіңке пайда бола кетеді. Батыс шіңке Маңғыстауды шығыс жағынан алып таға түрінде қамтып жатыр. Бұл – жер бедерінің пішіндері өзгеше, мүжіліп-бүлініп бара жатқан 200 метрлік биік қабырғалар, пішіндері үстел және конус тәрізді, оқшау тұрған аласа жота, әлемдегі теңдессіз бірегей табиғат жаратылысы. Шіңкелер жалаңаш әктастар мен бордан тұрады, әр алуан пішіні ақшыл күлгін түстен көз қарықтырарлық ақ түске дейін құбылып тұрады. Бұнда жер бедері эол пішінді, ал орасан үлкен аумақты қамтып жатқан құрғақ ойпаттар, қазіргі кездегі де, ерте замандардан келе жатқан да су ағындары кең таралған.

Қорықта Тұран жазығы мен Үстірт ойпатының типтік шөлді ландшафтары қорғауға алынған. Қорықтың флорасы мен фаунасы солтүстік шөлдерге тән, мұнда мекендейтін хайуанаттар мен құстардың түрлері, негізінен, Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Сүтқоректілердің ішінен сирек кездесетін түрлері – үстірт мофлоны, қаракұйрық, каракал.

Қорық аумағынан Хиуаны Ембі мен Еділ жазықтарын біріктірген керуен жолдары өткен. Сондықтан аталған жерде қирап, бүлінген ертедегі қалашықтардың, камалдардың, көне кесенелердің орындары, бірақ әлі күнге дейін зерттелмеген, көркін жоғалтпаған кейбір археологиялық ескерткіштерді көруге болады. Олардың барлығы экологиялық туризм нысандары болып саналады [22, 29].

1992 жылы ашылған **Батыс Алтай мемлекеттік табиғи қорық** Шығыс Қазақстан облысының солтүстік шығысындағы 86122 га жерінде орналасқан.

Батыс Алтай қорығында қалың қарағайдың ну орманы бар орташа биіктіктегі таулары, Батыс Алтайдың биік және ормансыз таулары қорғауға алынған. Бұл жердің бірегей жаратылысы деп өткен ғасырлардың тікелей геологиялық ескерткіштері саналатын,

уақыт пен атмосфералық жауын-шашындар тудырған, Линей жотасында жатқан гранит шөгінділерін айтуға болады. Бұндағы жер бедеріне тән пішіндер – биіктігі 100-150 метрге жететін, жоғарғы төрттік мұзданудың қалдықтары – сірескен қарлар.

Экотуризмді дамыту ісінде Батыс Алтайдың ормандары үлкен маңыз алып отыр. Жергілікті жаратылыстың бірі – қара тайга басқа фитоценоздардан бірқатар ерекшеліктерімен – біріншіден, самырсындарының көптігімен, екіншіден, көктеректері, қайыңдарымен, орманға жақын жерлерде өсетін: мойыл, шәңгіш, шеттен сияқты жеміс ағаштарымен көзге түседі. Майқарағай-самырсын ормандары қара тайга мен қылқан жапырақты қалың тайга арасындағы ауыспалы жаратылыс болып саналады. Қылқан жапырақты қалың тайга 1500 метрден басталатын биіктікте таралған және шырша, майқарағай мен самырсын ағаштарымен танылған. Қорықта тундраның, яғни ормансыз алаптың, негізінен, қарағайдың: Сібір кандығы, ақ ұзын сирақ, биік шоқпарбас сияқты түрлерінен құралатын бірнеше тундра құрылымы ұшырасады.

Батыс Алтай қорығының салыстырмалы аз уақыт бұрын құрылғанына байланысты, оның хайуанаттар дүниесі, Қазақстан-

ның басқа қорықтарының фаунасымен салыстырғанда, азырақ зерттелген. Қызыл кітапқа енген: қара ләйлек, сұңқар-ителгі, бүркіт, тұрымтай, үкі, құр іспетті құстар туралы мағлұматтар аса толық саналады. Сүтқоректілердің ішінен мұнда жай құндыз, елік, бұлғын, қоңыр аю және марал тіршілік етеді [22].

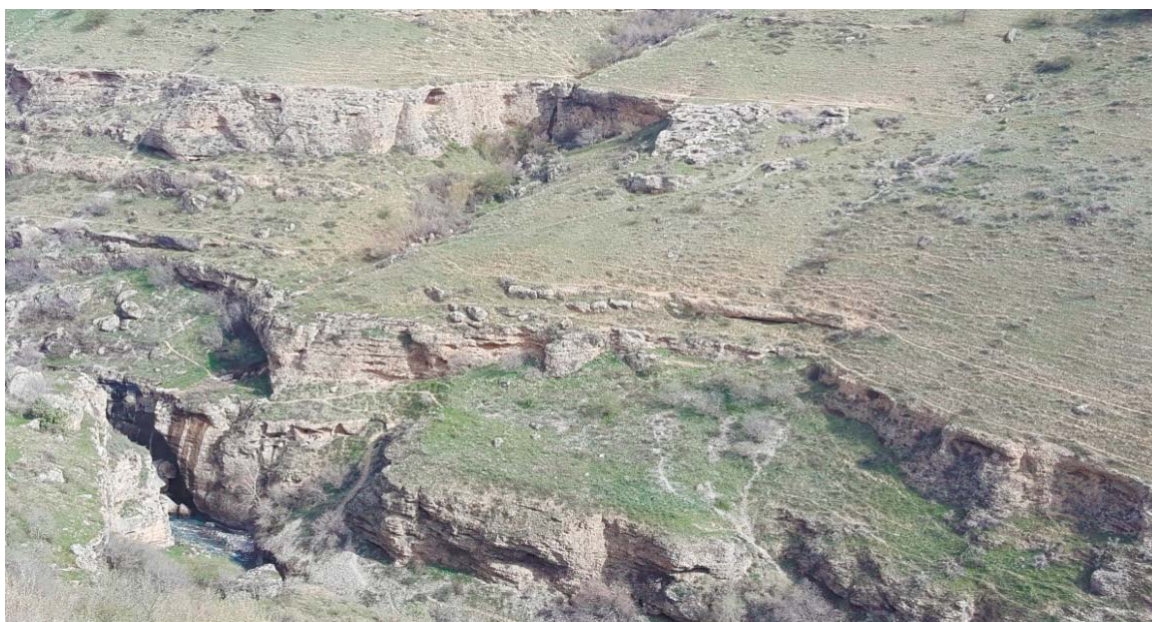
Барсакелмес қорығы Арал ауданының Балқаш-Арал климаттық аймағында орналасқан. 1939 жылы құрылған, Қазақстанның көне қорықтарының бірі.

Қорықта Арал теңізіндегі жусан, ащы шөптер, сондай-ақ қамыс басқан шөлді арал қорғауға алынған. Қорық құландардың санын қалпына келтіру мен көбейту мақсатында құрылған. Атауы айтып тұрғандай, оған бару қиын, барсаң, қайтып келуің екіталай. Солтүстік арал жағалауында Сахара мен Гоби шөл аймақтарының шектерінде ұшырасатын шөл тұрпаттары таралған. Сондықтан қорықтың аумағы – әлемдегі осындай түр-тұрпатты шөлдер кешендері қорғалатын жалғыз орын. Кейінгі уақытта аралдың ауданы Арал теңізінің кеуіп бара жатуы есебінен ұлғайып келеді. Бұл қорық түрікмен құланы – Қазақстанның Қызыл кітабына

енген, аулаудың кез келген түріне тыйым салынған жануарды жерсіндіру бойынша сынақ жүргізілетін орын саналады. Құланнан басқа, аталған қорықта: орқоян, қырғауыл, сұр, құр, құм саршұнақтары, тұз тасбақалары мен кесірткелер тіршілік етеді. Қорықта шөлге тән көпжылдық бұталар мен кіші бұталар, ксерофиттер мен эфемерлер өседі [22].

Оңтүстік Қазақстанның қызықты табиғи және экотуризм нысандарының бірі болып саналатын республикамыздың ең көне қорығы – Талас Алатауының биік таулы ландшафтарын, сирек арша тоғайлары мен ойпаттағы ормандарды қорғау үшін құрылған **Ақсу-Жабағылы қорығы**. Ол 1926 жылы құрылған, оның аумағы үнемі өсіп қазіргі кезде 132,6 мың га құрайды. Қорық Талас Алатауы, Өгем және Майдантал жоталарында, Тянь-Шаньның батыс бөлігінде орналасқан. Қорықтың атауы оның ең үлкен екі өзенінің – Ақсу мен Жабағылы атауынан құрылған, алғашында осы екі өзеннің арасында пайда болған.

Ақсу-Жабағылы – Батыс Тянь-Шань тауының аумағының бөлігін алып жатқан, өзінің қайталанбас табиғатымен ерекшеленетін қорық. Бұл жерде жер бедерінің таулар мен шатқалдардан далаларға және шөлейттерге күрт ауысуы байқалады. Теңіз деңгейінен 1000-2280 м биіктікте «Аспан тауларының» барлық

әсемдігі бейнеленген: қар басқан шыңдар, қатты ағыстарымен өзен аңғарлары, керемет жартастар, әдемі сарқырамалар, терең шатқалдар. Бұл тауларда таңғажайып хайуанаттар мен өсімдіктер мекендейді.

Қорықтың Сібір, Орталық Азия және Жерорта теңізінің табиғат аймақтарының тоғысында орналасуы өсімдіктер мен хайуанаттар әлемінің түр-түрлерінің байлығын тудырады. Сүт-қоректілердің ішінде бұл жерде аса бағалы болып: арқар, тауешкі, марал, елік саналады. Құстардың арасынан ең ірі қырандардың бірі, қанаттарының құлашы 3 метрге дейін жететін сақалтай тіршілік етеді; сондай-ақ бұнда ұя салатын: кекілік, ұлар, сұңқар-ителгі, ақбас құмай және басқалары ұшырасады. Қорықтың өсімдіктер дүниесі де әр алуан, олардың арасында ағаш сияқты 10-12 метрге дейін биіктеп өсетін арша, парсы шетені, жаңғақ ағашы, бадан және басқалары бар [22].

Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы көптеген ерекше және өте құнды биоценоздар тіршілік ететін Тентек өзенінің атырауында ұйымдастырылған.

Сонымен, Алакөл көлінің аралдарында пана тапқан реликті шағала мен басқа да құстардың сирек кездесетін популяциялары ерекше қорғалады.

Қорықтың өзі Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының Алакөл және Үржар аудандарында орналасқан, оның аумағында орналасқан Алакөл көлінің атымен аталған. Алакөл көлінің өзі шынымен ерекше. Ол теңіз деңгейінен 347 метр биіктікте орналасқан. Көл жағаларында емдік қасиеті бар тастар шоғырланған. Алакөл көлінің құрамы теңіз суының құрамына өте жақын. Көлдiң орталық зонасы қорғалатын аймақ болып табылатын үш аралдан тұрады. Африка мен Үнді аралдарынан өтетін барлық құстардың маңызды көші-қоны маршруттары осы жерде қиылысады. Құстардың алуан түрлерінің ішінде қызыл кітапқа енген: қызғылт және бұйра бірқазан, аққу, ақ бүркіт, ақбас үйрек, жылан жегіш, ақбас тырна, дуадақ және басқалар кездеседі. Сонымен қатар жергілікті орнитологиялық фаунаға: фламинго, қарабай, кішкентай аққұтан кіреді. Алакөл қорығында атырау-сағалардың сулы-батпақты ландшафтары, Еуразия орталығындағы тауаралық шөл шұңқырларының аралдары және көл жағалаулары қорғалады.

Қорық территориясында «Табиғат мұражайы» жұмыс істейді, жергілікті тұрғындарға шағын дендросаябақ ұйымдастырылған. Сонымен қатар Алакөл қорығына «ЮНЕСКО-ның биосфералық резерваты» мәртебесі беріліп, экотуризмді дамытуға үлкен жол ашылды.

Қаратау мемлекеттік табиғи қорық – Қаратаудың ерекше эндемикалық флорасын қорғау үшін 2004 жылы құрылған.

Қаратау қорығы Оңтүстік Қазақстан облысының Тянь-Шань солтүстік батыс доғаларының бір тармағы болып табылатын Қаратау жотасының орталық бөлігінде орналасқан. Мойынқұм, Қызылқұм және Бетпақдала шөлдерімен шектеседі. Климаты континенталды, құрғақ.

Сырдария Қаратауы – ежелден-ақ өзінің өсімдіктер жамылғысы бойынша Қазақстанның ең қызықты және бірегей аудандарының бірі ретінде таныс. Осы жерге тән, жергілікті және сирек кездесетін өсімдіктерінің молдығына қарай Қаратау республикамызда бірінші орынды иеленіп отыр. Мұнда Қаратау арқарының сирек және жоғалып бара жатқан популяциясы бар.

Қорықта Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген сүтқоректілердің 3 түрі – Қаратау арқары, үнді жайрасы, тассусары мекендейді. Құстардың 118 түрі бар, олардың ішінде Қазақстанның Қызыл кітабына енген – ақ ләйлек, жыланжегіш қыран, бақалтақ қыран, дала қыраны, бүркіт, сақалтай, ителгі, ақбас тырна, жорға дуадақ, үкі қорықта тіршілік етеді. Өсімдіктің эндемикалық және сирек түрлерінің көптігі бойынша Қаратау республикада бірінші орында [22].

Табиғи кешендерді сақтау мақсатында құрылған қорықтарда кең түрде ғылыми-зерттеу жұмыстары өткізіледі. Бұл қорық аумағын ғылыми экологиялық туризм мақсатында пайдалануға негіз береді. Қорықтардың табиғи ландшафтары экологиялық білім алу үшін нысан ретінде қарастырылады, бұл тек қана ғылыми экотуризм аясында мүмкін. Ғылыми экотуризм, негізінен, ғалымдар, табиғатты қорғау мамандары, эколог-студенттер, географтар мен туристер үшін ұйымдастырылады.

Ұлттық табиғи парктер – экологиялық білім, туризм және рекреация мүдделерімен үйлесетін функционалды желі. Жалпы

ұлттық парктер рекреациялық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған.

Ұлттық парктердегі экотуристерді қызықтыратын нысандар – табиғи ландшафтар, өсімдіктер және жануарлар әлемінің ресурстары, сирек кездесетін және жоғалып бара жатқан ағзалардың генофонды, ерекше табиғи кешендер.

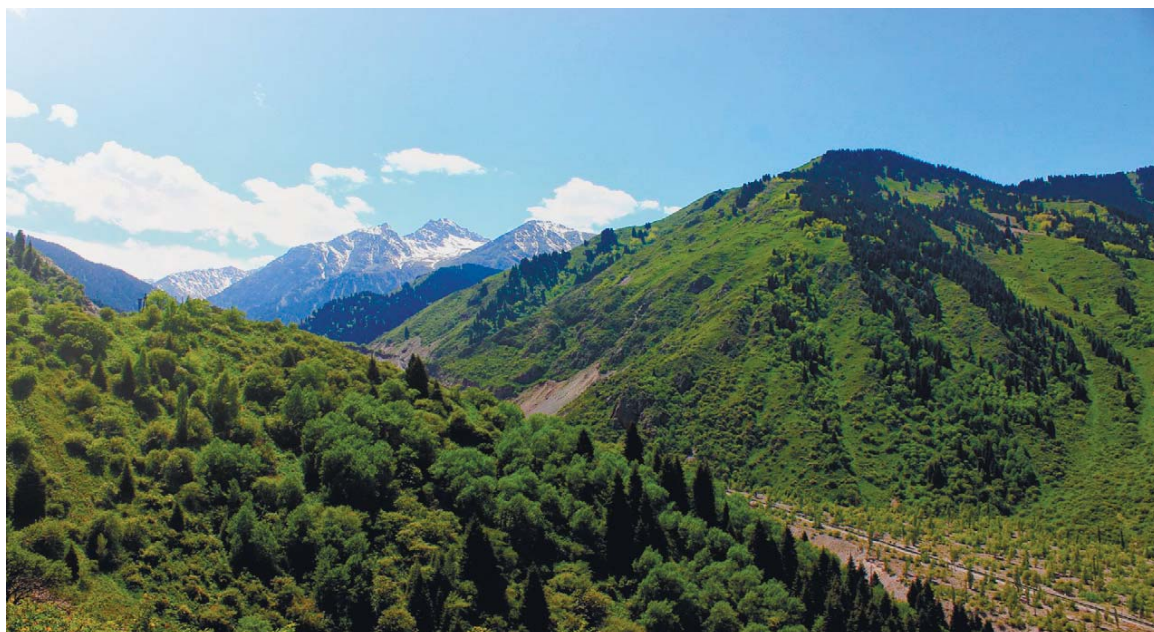
Өздерінің функционалдық мақсаттары бойынша ұлттық парктер, бірінші кезекте, мыналарды қамтитын экологиялық туризмнің мақсаттарына сәйкес келеді.

– табиғатпен тікелей қарым-қатынаста адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру;

– табиғи және мәдени құндылықтардан эстетикалық ләззат алу арқылы ашық демалысты өткізу.

Парктердегі экологиялық туризмнің жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін, қоршаған ортаны қорғау режимін қатаң сақтай отырып, парк әкімшілігі арнайы экотуризм аймақтарын, көркем ландшафтарды, табиғи ескерткіштер мен басқа да нысандарды тамашалау үшін арналған жолдарды бөліп, экотуризм маршруттарын нақты ұйымдастыруы керек.

Іле Алатауы жотасының солтүстік бөлігінде орналасқан **Іле Алатауы ұлттық паркі** ең тартымды табиғи кешендермен ерекшеленеді.

Таулардың таңғажайып табиғаты, әсіресе Кіші Алматы өзені төңірегінде қатты шоғырланған, сондықтан бір күн ішінде адам Алматы қаласынан Тұйықсу мұздығына көтеріліп, барлық дерлік табиғи аймақтарын аралап шыққандай әсер алады.

Іле Алатауы тауларының табиғи кешендерінің экологиялық, ғылыми, эстетикалық маңызы зор екені сөзсіз. Мұнда қорғалатын қарапайым көктеректер мен жабайы жемісті ормандар бар. Шырша ормандары – қылқан жапырақты шөлді аймаққа терең жылжудың табиғи құбылысы. Дәл осы жерде Шренк шыршасының ормандары, сонымен бірге осы уақытқа дейін сақталып жеткен жабайы жеміс ормандары өседі, оның негізін Сиверс алма ағашы құрайды, ғалымдардың пікірінше, өсірілген алма сорттарының атасы [13].

Парк аумағында Қазақстан фаунасының 23 %-ын құрайтын 200-ге жуық омыртқалы жануарлардың түрі кездеседі. Алайда жабайы табиғаттың алуан түрлілігімен олардың көпшілігі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына және Дүниежүзілік табиғатты қорғау одағына енген. Оларға: арқар, немесе Тянь-Шаньнің тау қошқары, барыс, ортаазиялық өзен кәмшаты (бүкіл Қазақстан бойынша Іле өзенінің жоғарғы ағысында ғана тіршілік етеді), Тянь-Шаньнің қоңыр аюы, жайра жатады. Іле Алатауы паркі дүниежүзінің орнитологтарының назарын аударып отырған сирек құс – орақтұмсұқ ұя салатын жалғыз орын.

Парк аумағында экотуристерді қызықтыратын әртүрлі дәуірдегі археологиялық ескерткіштер бар. Олардың ішінде: ортағасырлық 2 қалашық, ерте темір дәуіріндегі 10 қорған, ерте темір дәуірінің 4 қонысы, петроглифтардың 3 учаскісі.

Ұлттық парктің артықшылығы – шығыс скифтердің «патша» қорғандары, сонымен қатар Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, Шығыс пен Батыстың мәдениеттерін байланыстыратын ортағасырлық қалалар мен қоныстар [13].

Парктің орналасуының өзі, оның атқаратын қызметтерінің ерекшеліктері, ландшафтардың әртүрлілігі мен көркемдігі, сонымен қатар табиғатты қорғаудың қатаң режимі экологиялық туризмді дамытуың кең мүмкіндіктер бар екенін дәлелдейді.

Жетісу Алатауының бөктерінде орналасқан **Алтын Емел ұлттық паркі** өзінің табиғаты жағынан экологиялық туризмді дамыту үшін ерекше аймақ болып саналады.

Парктің флорасында жоғары дәрежелі өсімдіктердің шамамен 1800 түрі бар, олардың 21 түрі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген, ал 60 түрі – сирек кездесетін және эндемикалық.

Парк – жабайы хайуанаттардың көп шоғырланатын жерлерінің бірі, сондықтан жабайы хайуанаттарды көліктің терезесінен-ақ тамашалауға болады. Сонымен, мұнда шөлдің ақбөкені болып саналатын 4000-ға жуық қаракұйрықтар, 3000-ға жуық сібір тауешкісі – тау-текелер, XX ғасырдың 80-жылдарында Барсакелмес аралынан әкелінген құландардың тұқымына жататын 300-ден астам құландар тіршілік етеді [13].

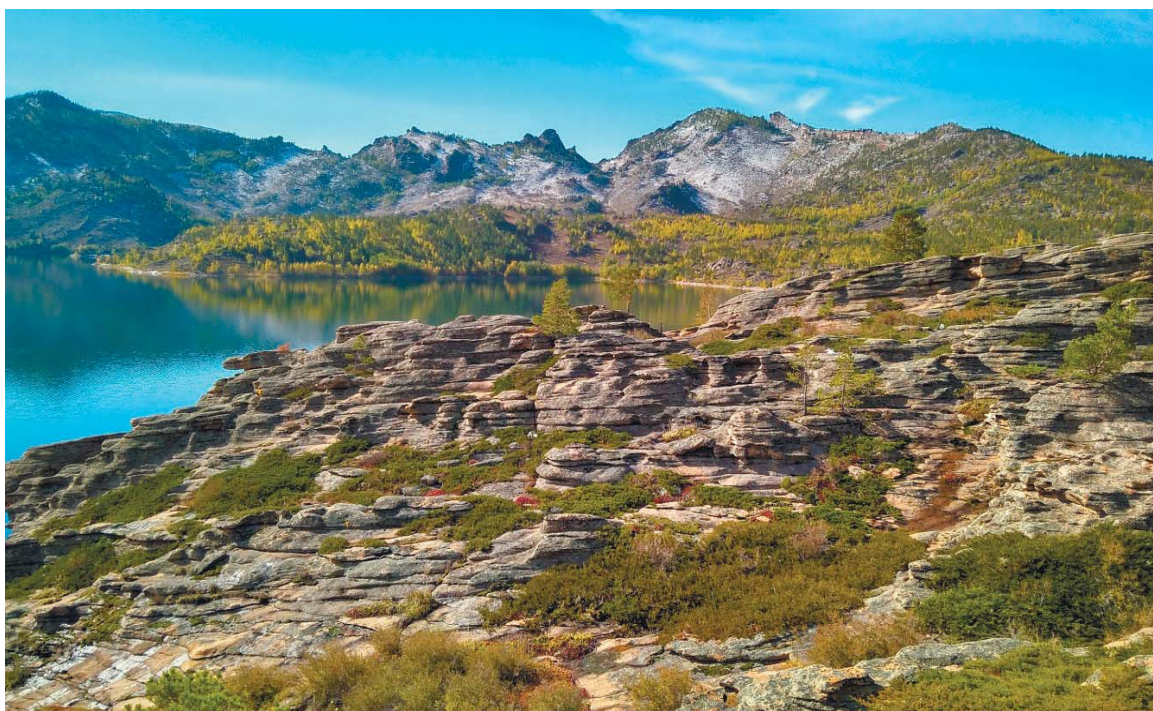
Парк аумағында экотуризмнің нысаны болып танылатын табиғи түзілімдер мен ежелгі мәдени ескерткіштер кездеседі: ұзындығы үш шақырымға жететін және биіктігі 150 метрден

асатын «Әнші құм», «ай» ландшафтын құрайтын Ақтау таулары, сонымен қатар 2500 жыл тарихи уақыты бар сақ патшаларының жерленген Бесшатыр қорғандары. Шатқалдарда ежелгі адамдардың суреттерін табуға болады.

Аспаптарда ойналатын музыка сияқты дыбысты шығаратын Аққұм-Қалқан ерекше қызығушылық тудырады. Құм құрамында кварц пен кальцит бар. Оның жоғарғы құрғақ қабаты, желдің әсерінен құмды жылжитқанда осындай ерекше дыбыстар шығарады.

Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Павлодар облысының оңтүстігінде (Баянауыл ауданы), Екібастұз қаласынан 100 км қашықтықта, Орталық Қазақстанның шоқыларының шетінде орналасқан. 1985 жылы құрылған парк, Қазақстандағы алғашқы ұлттық парк болып табылады.

Парктің құрылуына Баянауыл тау жотасының табиғи флорасы мен фаунасын сақтау және қалпына келтіру қажеттілігі негіз болды. Әртүрлі формадағы жартасты таулардың жекелеген топтарынан тұратын бұл күрделі тау массиві – бүкіл Солтүстік Қазақстандағы ең тартымды «оазис».

Баянауыл ұлттық паркінде жер қыртысы әртүрлі формаларымен әрі гранитпен қапталған Баянауыл таулары экотуристердің қызығушылығын тудырады. Көптеген жартастардың өз атауы бар: «Көгершін», «Жалмауыз кемпір», «Тас мамықжастық». Көркем пейзаждарды таулар арасында орналасқан Жасыбай, Торайғыр көлдері құрайды. Баянауылдың табиғи-климаттық жағдайы адам денсаулығы үшін қолайлы: таза ауа, көптеген бұлақтар, көлдер, әдемі алқаптар мен шатқалдар, таңқурай, қарақат, бүлдірген өсетін тоғайлар бар [13].

Көкшетау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 1996 жылы ұйымдастырылған. Көкшетау ұлттық паркі дала аймағында гранит алаптарында бұл аймаққа тән емес қарағай-қайың ормандарын қорғау үшін құрылған. Оның негізгі аумағына Зеренді, Шалқар, Имантау және Айыртау табиғи аймақтарының тау-орман жоталары мен көлдер кіреді. Бұл парк биіктігі 1500 метрге дейін жететін, аласа таулы және орташа биіктіктегі тауларымен, далалық көркем ландшафтарымен сипатталады.

Бұл – көгілдір көлдер мен көк таулардың өлкесі. Осы жердің «қазақтың інжу-маржаны» деп аталуы жайдан-жай емес. Ұлттық

парк табиғатының өзіндік ерекшелігін ғасырлар бойы мүжіліп-үгіле келе, көркем сипат алған гранит таулардан көруге болады. Көкшетау ұлттық паркі аумағында республикалық маңызға ие: «Қызылкүрең» мүйісі, «Имантау көлі аралы», «Жасыл мүйіс», «Өрт байқау шоқысы» тәрізді он үш табиғат ескерткіші, сондай-ақ археология, тарих, сәулет өнерінің саны көп ескерткіштері бар [22].

Қарқаралы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 1998 жылы тау-орман ландшафтары мен бірегей табиғат нысандарын қорғау, туризмді дамыту және жұртшылдықтың демалысын жақсарту мақсатында құрылған.

Ол Қарағанды облысының Қарқаралы ауданы аумағында орналасқан. Бұл жерге туристерді Қазақ ұсақ шоқыларының шығыс бөлігінде орналасқан Қарқаралы мен Кент таулары тартады. Таулар қарағай мен қайың ормандарымен, түрлі шөпті өсімдіктермен жабылған. Таңқаларлық жартастар ғажайып жануарларға немесе ежелгі бекіністердің қирандыларына ұқсайды. Бұл аймақтың шағын көлдері сұлулығымен таң қалдырады. Парк аумағында Ортағасыр тарихының ескерткіші, ғалымдардың пі-

кірінше, будда ғибадатханасы болған Қызыл Кеніш сарайын көруге болады. Ерейментау таулары, Мұғалжар тауларындағы қайың-көктеректі ашық орман алқаптары – көрнекті ландшафтар [22].

Бурабай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 2000 жылы көлтау-орман ландшафтарын қорғау, туризмді реттеу мен дамыту және сол жерде жұртшылықтың демалысын ұйымдастыру мақсатында құрылған. Бұл Қазақстанның рекреациялық інжу-маржаны Ақмола облысының Шортанды ауданы аумағында, жұмбақ қиял-ғажайыптарға толы жерде орналасқан. Жергілікті халық оны «қазақстандық Швейцария» деп атайды.

Бурабай көлі – Солтүстік Қазақстанның маржаны болып саналады, оның емдік қасиеттері республикадан тыс жерлерде де белгілі.

Экологиялық туризм тұрғысынан қызығушылық тудыратын ғажап шыңдар – Оқжетпес, Жұмбақтас, Түйе – осы өңірдің өлі табиғатының аса маңызды ескерткіштері. Бурабай деген атау түйенің «бура» атынан шыққан. Аңыз бойынша Көкшетау

маңында тау бөктерлерінде жайылып жүрген бір түйе, жау әскерінің жақындап қалғанын сезген бойда, таудың басына шығып, төніп келе жатқан қауіпті сездіріп, қатты ақырған. Көкшетау тауларының бір шыңы, шынымен де, осы аңыздағы екі өркешті түйені елестетеді [22].

Катон-Қарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Шығыс Қазақстан облысындағы Қатонқарағай ауданында орналасқан. 2001 жылы ұйымдастырылған, Қазақстандағы ең үлкен ұлттық парк. Парк аумағына Алтайдың ең биік шыңы – Мұзтау шыңы кіреді. Оның биіктігі 4506 метр. Паркте 400-ге жуық көл бар, олардың ішінде ең үлкені – қарағайлы ормандармен қоршалған Бұқтырма көлі.

Бұл жерде марал өсіру шаруашылығы қолға алынған. Маралдың мүйіздерінен бағалы дәрілік шикізат алынады, көптеген ауруларды емдейтін мүйізді ванналар қабылдауға жағдай жасалынады.

Қатонқарағай паркі аумағында экотуристердің қызығушылығын тудыратын Берел обалары жатады. Оларда табылған скиф-сақ заманының (б.з.д. IV ғасыр) көшпенді тайпаларының бірегей

қалдықтары мәңгі мұздыққа тән ерекше құбылыстың нәтижесінде осы заманға дейін сақталып келген [22].

Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи парк Алматы облысының аумағында арнайы экологиялық, тарихи және эстетикалық құндылықтарды сақтау үшін құрылған.

Шарын өзенінің шатқалы – ең көрікті табиғи ландшафтардың бірі. Шатқал мұнаралармен, тіректермен, шатқалдардың лабиринттерімен ерекшеленеді. Оның «архитектурасы» соншалықты ғажайып, шатқал «Құлпылар аңғары», «Сфинкс», «Сиқырлы шатқал» және т.б. аталады. Шарын шатқалы АҚШ-тағы әйгілі Гранд Каньонына ұқсайды. Сондықтан оны «кішкентай Колорадо» деп те атайды.

Паркте өсімдіктер мен жануарлардың бірегей қауымдас-тықтары бар, олардың көпшілігі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген. Олардың қатарына сұңқар, қара ләйлек, үкі, бүркіт, қыран, сақалтай, түрлі жыландар, тау-текелер т.б. жатады. Бүгінде олардың саны азайып бара жатыр, өйткені көптеген хайуанаттар шатқалға кірмей, аз «өркениетті» жерлерді тандайды.

Қазіргі уақытта бақыланбайтын туризм Шарын шатқалы үшін басты қауіпке айналуда, нәтижесінде көркем алқап арқылы өзенге түсу жолдары біртіндеп тапталып жатыр; соңғы кездері автомобильдер тікелей Шарын өзенінің алқабына түсе бастады.

«Жабайы» туристер от жағу үшін ағаш кесіп, аумақ пен өзенді ластайды. Мұның бәрі ландшафт жүктемелерінің күрт артуына әкелді. Егер біз бүгін каньон экожүйелерін сақтау бойынша тиісті шаралар қолданбасақ, атап айтқанда экологиялық туризмді ұйымдастыруға көшетін болсақ, болашақта шамадан тыс жүктеме оның табиғи кешендерінің тозуына әкелуі мүмкін [13].

Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 2006 жылы ашылды. Ол ормандар мен хайуанаттар дүниесін қорғау жөніндегі: Өгем, Төле би және Түлкібас мемлекеттік мекемелерін біріктіру жолымен құрылған. Оны құрудағы мақсат – бірегей табиғаттың және тарихи-мәдени кешендер мен нысандардың биологиялық әртүрлілігін сақтау, зерттеу және қалпына келтіру, Батыс Тянь-Шаньнің табиғи ресурстарының дұрыс және теңгерімді пайдаланылуын қамтамасыз ету.

Батыс Тянь-Шаньнің таулары – ол тылсым, жұмбақ табиғаттың қайталанбас әлемі. Сайрам шыңы (теңіз деңгейінен 4236 м) алыстан көз тартатын биік қарлы шыңдар, биік таулардың етегіндегі көгілдір көлдер (олардың арасында Өгемнің інжу-маржаны – Мақпал көлі (2100 м) бар), өзендер мен бұлақтардың тап-таза мөлдір суы, өзгеше пішінді Қырыққыз шыңы, әдемі қызғалдақ – осының бәрі парктің көркі [22].

Көлсай көлдері мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 2007 жылы құрылған. Парк аумағы көлдер тізбегі және хайуанаттар мен өсімдіктер әлеміне бай ерекше ландшафтардан тұрады. Тектоникалық құбылыстар нәтижесінде пайда болған үш таулыкөл – ұлттық парктің басты көрнекті жері. Оларды Алматы облысында орналасқан Солтүстік Тянь-Шаньнің інжу-маржаны деп атайды. Көлдер Алматы қаласынан оңтүстік шығысқа қарай 250 км шамасында, теңіз деңгейінен шамамен 1000 метр, 2500 метр, 2700 метр биіктікте орналасқан. Көлдердің тереңдігі шамамен 50 метрге жетеді [29].

Көлсай көлдері экотуризм үшін ерекше нысан болып саналады. Көлдер жартастармен, Тянь-Шань шыршасындағы қылқан жапырақты орманмен, жапырақты ағаштар мен таулы альпілік шалғындармен қоршалған. Флора өкілдерінің барлық дерлік түрлері осында өседі. Суда көркем балық – форель бар. Қыста және жазда температураның үлкен айырмашылығы экотуристерге жазда – жүзуге және балық аулауға, атпен немесе жаяу серуендеуге, ал қыста көлде шаңғы мен коньки тебуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ ұлттық парктің аумағында керемет әдемі Қайыңды көлі орналасқан, ол теңіз деңгейінен 1867 м биіктікте, тау шыңдарымен қоршалған. Бұл шамамен 100 жыл бұрын шатқалды табиғи бөгетпен жауып тастаған үлкен тау жынысының құлауы нәтижесінде пайда болған көл.

Ұлттық паркте Қызыл кітапқа енген өсімдіктердің 12 түрі – күнгей селеу, жанаргүл, арша, Шренк шыршасы және басқалары өседі. Олардың ішінде еңлікгүл – өте сирек ұшырасатын, аңызжыр болып айтылатын тау гүлі шыңдардың шығар басында өседі [29].

Экотуризм үшін парк аумағында орналасқан тарихи және мәдени ескерткіштер ерекше қызығушылық тудырады. Оларға Таңбалы Тас петроглифтері, Барысхан қалашығы кіреді. Таңбалы Тас шатқалында ежелгі бейнелер – петроглифтерді тамашалауға болады. Барысхан қалашығы – Мұхамед Қашқари дүниеге келген ежелгі Барысхан қаласының орны.

2010 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен биоалуантүрлілікті (жаһандық маңызы бар жабайы жеміс ормандарының тектік қорымен бірге) және ерекше экологиялық, генетикалық, тарихи және эстетикалық құндылығы бар табиғи тау ландшафтарын сақтау мақсатында **Жетісу-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі** құрылды. Жетісу-Алатау ұлттық парктің аумағы – отандық және шетелдік экотуристерді қызықтыратын жердің керемет әдемі бұрышы. Аумақтың бірегей табиғи шарттары – қолайлы климат және тау ландшафтының эстетикалық тартымдылығы, өсімдік әлемінің байлығы мен алуан түрлілігімен, ең алдымен көркем қылқан жапырақты ормандармен және осы өңірді мекендейтін, Қызыл кітапқа енген көптеген түрлерімен толықтырылады.

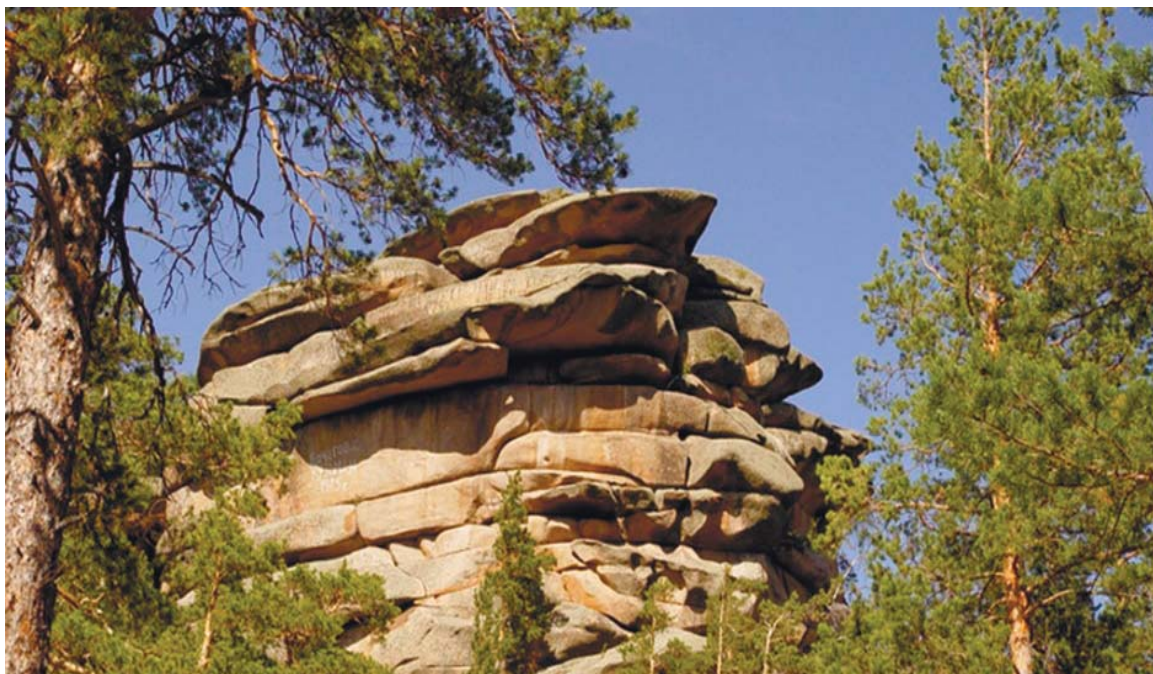
Парктің флорасы Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек кездесетін және жоғалып кету қаупі бар түрлерімен қоса, 2168 өсімдік түрімен (олардың 76-сы Жетісу Алатау аумағына ғана тән, әлемнің еш жерінде кездеспейді) ұсынылған. Олар – Сиверс алмасы, ақшыл гүлді әлбеншөп, Жоңғар көкгүлі, жебір бөденешөп және т.б.

Ұлттық парктің аумағында экологиялық туризм нысандары болып табылатын тарихи және мәдени ескерткіштер бар. Бұл Тентек өзенінің оң жағалауындағы Үйгентас шатқалында орналасқан Үйгентас обасы, Сарымсақты өзенінің аңғарындағы қорған обалары, сонымен қатар Тополевка ауылында орналасқан XIII ғасырға жататын Шах Мұхаммед ибн Текештің Динар Хорезмінің зираты [29].

2011 жылы құрылған **Бұйратау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі** экотуризм тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады.

Парк аумағында құрғақ дала түріне жататын ерекше дала экожүйелері көрініс тапқан. Сонымен бірге, Бұйратау паркінің игілігі – бұл қара қандағаш және қайың ормандары. Бұйратау паркінің бүкіл аумағы Орталық Қазақстанның ұсақ шоқылары аймағында орналасқан. Ұлттық парктің атауы көбінесе оның

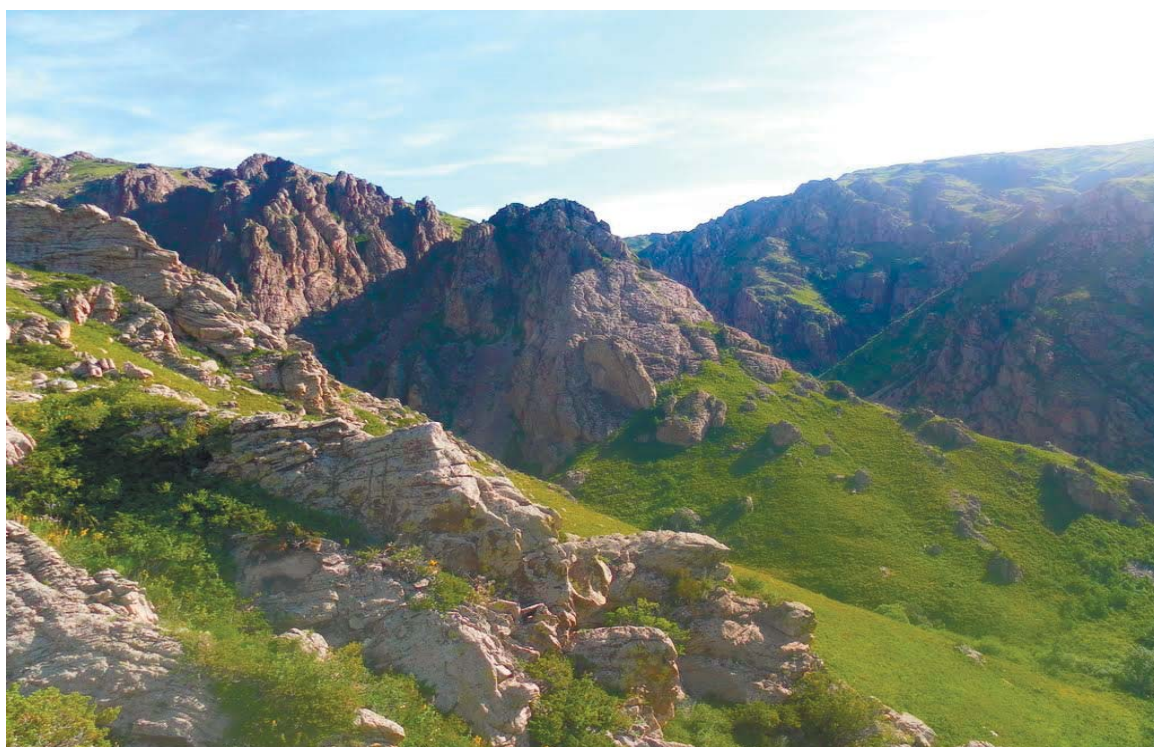
табиғатын сипаттайды. Жергілікті табиғи экожүйелер шынымен қайың, кара қандағаш ормандарымен толықтырылған.

Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 27 маусымдағы қаулысына сәйкес құрылды. Ұлттық парктің негізгі аумағы – 143 550,5 га, қорғауға алынған аймағы – 204 602 га.

Парк Тарбағатайдың оңтүстік бөктері мен Үржар, Қатынсу, Емел өзендерінің бассейндерін қамтиды. Тарбағатай ұлттық табиғи паркінде бір жарым мыңнан астам өсімдік пен 400-ге жуық жануардың түрлерін, соның ішінде құстарды кездестіруге болады. Қазақстанның Қызыл кітабына енген эндемикалық өсімдіктердің 35 түрі өседі. Жалпы, мұнда 1640 флора өкілі анықталған. Жергілікті өзендерде балықтың 16 түрі кездеседі. Дәл осы жерде Қазақстандағы ең сирек кездесетін жолақты жылан табылған. Оның үстіне олардың көпшілігі Қызыл кітапқа енгізілген.

Құстардың ішінде кара жылан, жылан, жыртқыш бүркіт, дала бүркіті ерекшеленеді. Сондай-ақ мұнда Тянь-Шаньнің аюы, Түркістан сілеусіндері, барыс, қазақстандық арқарлар тіршілік етеді [30, 31].

Ұлттық табиғи парктар экологиялық туризмді дамыту үшін жоғары ресурстық әлеуетке ие екендігі сөзсіз.

Қорықшалар – бұл шаруашылық іс-әрекет түрлерімен айналысуға үнемі немесе уақытша тыйым салынған аумақтар; әдетте мемлекеттік қорықтардағыдай табиғи кешеннің бәрі қорғалмайды, тек қана оның жекелеген бөліктері немесе өсімдіктер мен жануарлар түрлері, мысалы, жабайы үйректер, қырғауылдар және т.б. қорғауға алынады. Қорықшалар қорғауға алынған нысандарға байланысты: геологиялық, зоологиялық, ландшафтық және т.б. болып бөлінеді.

Көркем табиғи ландшафтардың шеңберінде орналасқан табиғи қорықшалар – экологиялық туризмді дамыту үшін тамаша орын. Экотуризмнің нысандары ретінде мұнда геологиялық құрылымдар, жер бедері, өсімдіктер мен жануарлар әлемінің өкілдері болуы мүмкін.

Табиғи ескерткіштер – жансыз табиғатпен жаратылған, олардың бірегейлігі, ғылыми, мәдени, экологиялық, эстетикалық, оқу-ағартушылық маңыздылығына байланысты қорғауға жататын жеке нысандар. Табиғат ескерткіштеріне аймақта сирек кез-

десетін ағаштардың түрлері мен топтары, тоғайлар, жойылып бара жатқан өсімдіктердің жекелеген учаскелері, геологиялық құрылымдар, үңгірлер, жекелеген тастар, сарқырамалар және минералды су көздері жатады. Барлық табиғи ескерткіштер – экологиялық туризмнің нысандары.

Сонымен қатар «Табиғи ескерткіштер» категориясына экологиялық туризм тұрғысынан қызығушылық тудыратын экзотикалық жыныстар, апатты табиғи процестер мен құбылыстардың іздері жатады. Мысалы, Алматы өзенінің аңғарында «жандарм» деп аталатын әсем тау жыныстары бар; тасқын селдің іздері Үлкен және Кіші Алматы, Есік, Талғар өзендерінің аңғарларында кездеседі.

Минералды және термалды сулар көздері, емдік балшықтар, мұздықтар және басқа да ерекше ландшафтар экологиялық туризм үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Қорғалатын табиғи аумақтар экологиялық туризмді дамытудың маңызды буыны болып табылатындығы сөзсіз. Барлық осы аумақтар экотуризмді дамытудың басым резерві ретінде қарастырылуы керек.

Экотуризмнің ерекшелігін анықтайтын болсақ, ол танымдық мақсаттарды көздей отырып табиғи ерекшеліктермен (табиғи қорықтар, ұлттық саябақтар, табиғи ескерткіштер және т.б.) қатар, материалдық және рухани мәдениетінің элементтерін (сәулет ескерткіштері, археология, фольклор) қамтиды.

Қазақстан территориясында ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейінгі Республиканың тарихын бейнелейтін көптеген ескерткіштер орналасқан. Олардың көпшілігі – археологиялық ескерткіштер, оларға ежелгі қоныстар, қорғандар, қорымдар, петроглифтер, ежелгі суару қондырғылары, шахталар, тас мүсіндері жатады. Олар, негізінен, қолайлы табиғи жағдайға ие тау бөктерінде орналасқан, бұл адамның осы аумақты ерте игеруіне себеп болды.

Ежелгі көне ескерткіштердің бірі – сақ қорғандары (б.з.д. V–III ғ.). Олар – жерлеу камераларынан, тас қабырғаларынан, жерасты жолдарынан тұратын біртұтас сәулеттік құрылымдар. Сақ тұрақтары тау өзендерінің ағындарын жазыққа шығатын

орындарда жиектелгендіктен, яғни қазіргі кезде ірі елді мекендер алып жатқан жерлерге немесе ауылшаруашылық өндірісі бар жерлерге бағытталғандықтан, жүздеген қорғандар жойылып, болашақ ұрпақ үшін орны толмас жоғалып кетті. Ежелгі дәуірдің ең маңызды ескерткіштерінің бірі – б.з.д. VII–III ғасырлардан бастау алған «Бесшатыр» діни ансамблі.

Архитектуралық ескерткіштердің ішінен экологиялық туризм нысаны ретінде кесенелер, мешіттер, бекіністер, ғибадатханаларды айқындауға болады. Олар белгілі бір тарихи дәуірдегі өнер шеберлігі деңгейін және дүниетанымдық және эстетикалық көзқарастарды сипаттайды. Олар, негізінен, ірі елді мекендерге жақын орналасқан.

«Скифтік дала жолы» деп аталған, біздің дәуірімізге дейінгі 1-мыңжылдықтың ортасынан бастап ескі керуен жолдарының едәуір бөлігі Қазақстан аумағы арқылы өткенін атап өткен жөн. XV ғасырдан бастап Жетісу арқылы өтетін керуен жолы аса маңызды болды. «Қазақстандық» немесе «Солтүстік Жібек Жолы» басты жолға айналып, мұнда елшілік пен сауда керуендерінің көптеген саны дәл осы жерден өткен болатын. Орталық Азия мен Қазақстанды Қытаймен байланыстыратын Жібек жолы сол кездері біздің халықтарымыздың жақындасуында және өзара түсінісуінде баға жетпес рөл атқарды. Осы жол арқылы ғасырлар бойы адамдар арасында өте прогрессивті, жақсы қарым-қатынастар дамыды. Жетісу жеріндегі ірі қала орталықтарының дамуы мен гүлденуі осы кезеңмен байланыстырады. Урбанизацияның белсенді процесі Жетісу аумағында қала мәдениетінің қарқынды дамуына ықпал етті, бұған бүгінгі күнге дейін сақталған көптеген көне қоныстар, бекіністер мен қалашықтар дәлел бола алады.

Зерттеушілердің пікірінше, Жетісу аймағы қала санынан Қазақстан аумағы бойынша 1-орынды иеленіп отыр. Бұл ең көп урбанизацияланған аймақ болып саналады. Ірі ортағасырлық қалалардың бірі – Талғар қаласы, Іле Алатауының бөктерінде, Талғар қаласына жақын орналасқан. Қазіргі уақытта бұл ашық аспан астындағы мұражай қорығы.

Өткен кезеңдегі қазақ халқының өмірі туралы ең құнды мәліметтерді жартас суреттерден, яғни петроглифтерден аңғаруға болады. Жазба тіл болмағандықтан, ежелгі адамдар әртүрлі ақпараттар мен өзінің білімдерін жартастарда жазды деп болжанады. Аңшылық көріністер мен бақсылық ырымдардың сюжеттері, жануарлар бейнесі бар петроглифтер және түрлі белгілер адамдардың діни өкілдіктері туралы куәландырады.

Экотуризмнің ең қызықты нысандарының бірі – Тамғалы петроглифтері, сонымен қатар Ақсу-Жабағылы қорығында Қасқабұлақ асуында орналасқан петроглифтер; мұнда теңіз деңгейінен 3000 метр биіктікте петроглифтердің галереясы, оның ішінде, негізінен, жануарлар мен аң аулау көріністері бейнеленген 2000-ға жуық сурет орналасқан.

Қазақ халқы – ұзақ тарихы бар, әлемдік өркениет қазынасына енген мәдени құндылықтардың иесі. Халықтың рухани мәдениеті мен ежелгі өнерінің ерекшеліктерін этнографиялық ұлттық парктар ашуда. Бұл Көктөбе, Талхиз, Есік қаласындағы алтын батырдың қорғаны, Кеген, Алтын-Емел (Ш. Уәлиханов атындағы мемориалды-этнографиялық парк), Дегерес, Тамғалы және басқалары.

Әлемге танымал және туристерді қызықтыратын әйгілі нысандар – Айша бибі және Бабажи-Хатун кесенелері, Тараз қаласының жанындағы Ақырташ кесенесі, Семей қаласының жанындағы Еңлік және Кебек кесенелері, сонымен қатар көптеген ежелгі қалашықтар – Талхиз, Сайрам, Отырар, Жеті-Асар және т.б.

Қазақстан Республикасында экологиялық туризмнің нысандары ретінде пайдалануға болатын көптеген мәдени-тарихи рекреациялық ресурстары бар.

Қайталау сұрақтары:

1. Экологиялық туризмді дамыту үшін Қазақстанның ресурстық әлеуетін ашып көрсетіңіз.
2. Қазақстанның ерекше қорғалатын табиғи аумақтарын сипаттаңыз.
3. Қорық, ұлттық парк, қорықша дегеніміз не? Олардың айырмашылығы неде?
4. Экотуристік іс-әрекет ЕҚТА қалай ұйымдастырылады?

3.3. Қазақстандағы экологиялық туризм дамуының мәселелері мен болашағы

«Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы туристік іс-әрекеттің құқықтық, экономикалық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық негіздерін Қазақстан Республикасы экономикасының бір саласы ретінде анықтайды.

Туризм белгілі бір аймақтарды, мемлекеттерді, олардың мәдениеті мен дәстүрлерін білу мақсатында адамның демалыс өткізу жүйесі ретінде қарастырылуы керек. Түрлі елдердің тәжірибесі туризм индустриясы кез келген экономиканың ажырамас бөлігі болып табылатындығын көрсетеді.

Өзінің өзіндік ерекшеліктеріне ие бола отырып, Қазақстанның бәсекеге қабілетті туристік индустрияны құрудың үлкен мүмкіндігі бар. Бұған:

– халықаралық туристік және коммерциялық ағындардың осы аумақ арқылы өтуін қажет ететін аймақтың қолайлы геосаяси жағдайы;

– саяси тұрақтылық, демократиялық өзгерістер мен экономикалық реформалардың өткізілуі;

– экологиялық туризмді ұйымдастыру үшін әртүрлі табиғи ландшафтар, флора мен фаунаның әртүрлілігі;

– экологиялық туризм объектілері болатын әртүрлі мәдени және тарихи рекреациялық ресурстардың әртүрлілігі;

– бос еңбек ресурстарының болуы.

Алайда оған қарамастан, экологиялық туризм дамуының бірқатар мәселелері бар.

Қазақстандағы қазіргі туризм жүйесі туристердің барлық қажеттіліктері мен тілектерін толық қанағаттандыра алмайды. Рекреациялық ресурстардың көптігі айтарлықтай күрделі материалдық базаны құруды қажет етеді.

Экотуризм мен туристік қызмет көрсету нарығының дамуындағы ең маңызды және күрделі мәселе – материалдық-техникалық базаның жай-күйі және оның масштабының болжам-

ды әлеуетті сұранысқа толық сәйкес келмеуі. Яғни экологиялық туризмнің дамуына кедергі болатын негізгі мәселелер қатарында туристік маршруттар бойында бұзылған жолдар, қызмет көрсету сферасының жеткілікті дамымауы және т.б.

Туризм саласында бәсекеге қабілетті туристік ұсыныс деңгейінде тәжірибенің болмауы да – маңызды мәселе. Бұдан туындайтын мәселе – туризмнің бұл түріне мамандардың, біліктілігі жоғары гидтердің жетіспеуі.

Экологиялық туризмнің және жалпы алғанда туризмнің даму проблемалары бір-бірін толықтырады және оларды шешуге кешенді көзқарасты талап етеді. Экологиялық туризмнің дамуы, туризмнің басқа түрлері сияқты, қонақ үй, туристік база, жолдар, тамақтандыру орындары, жарнамалық өнім шығаруға материалдық-техникалық және қаржы құралдарын салуға байланысты.

Көптеген қорғалатын табиғи аумақтар экотуризмді дамыту мақсатында өз аумақтарында экологиялық маршруттар жасайды.

Әдетте экологиялық туризм дамитын ерекше қорғалатын табиғи аумақтар қазіргі кезде қаржылық және материалдық қолдауды қажет етеді.

Республикада экологиялық туризмді дамытудың ғылыми негізделген бағдарламасы оның мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясаты аясында жүзеге асырылуын қамтамасыз етуі керек. Экологиялық туризмді дамыту бағдарламасын іске асырудың экономикалық тиімділігін анықтау – қиын міндет. Мәселенің күрделілігі әртүрлі деңгейдегі (республикалық, аймақтық) экономикалық тетік табиғат пайдаланушылардың табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен қоршаған орта жағдайларына қызығушылығын қамтамасыз ететін жағдайларды жасамағандығында және экотуристік іс-әрекетінің экономикалық нәтижелері толық есепке алынбағанында.

Қазақстандағы экологиялық туризмнің әлсіз даму себептеріне мыналар жатады:

– қорғалатын табиғи аумақтардың көпшілігінің экологиялық туризм маршруттарын дамытуға жеткілікті қаражаттың болмауы;

– келушілерге қызмет көрсету үшін оқытылған кадрлардың жетіспеуі;

– жол тораптары мен жолдардан едәуір қашықтықта орналасқан экологиялық туризм нысандарының көліктік қол жетімділігінің төмендігі;

– экологиялық туризм нысандарының саны мен жағдайы және экотуристік мақсатпен келетін туристер саны туралы толық статистикалық есептіліктің болмауы;

– экотуризм саласындағы қалыптасқан халықаралық қатынастар мен экотуризмді ұйымдастырудағы халықаралық тәжірибенің болмауы.

Сонымен қатар туризмнің «моторизациясы», сондай-ақ қажетті тазарту қондырғылары жоқ туристік орталықтардың коммуналдық кәсіпорындарынан қоқыстар шығарылуы экологиялық туризм объектілері болатын табиғи су қоймаларының ластануы да үлкен рөл атқарады.

Әрине, экологиялық туризмді дамыту тиісті инфрақұрылымсыз мүмкін емес. Туристік қызметті, ең алдымен, аумақтың көлік қатынасы, байланыс нысандары, материалдық-техникалық базаның даму деңгейі мен тамақтандыру базасын құру мүмкіндіктерін ескере отырып, нысандардың оңтайлы үйлесетін орындарында дамыту қажет.

Экологиялық туризм нысаны ретінде, негізінен, таза табиғат аясы табылатындығына байланысты, инфрақұрылымды табиғи ландшафтар ерекше күшті өзгерістерге ұшырамайтындай етіп дамыту керек. Әдетте тау және тау бөктері алғашқы ландшафтың өзгеруіне көп ұшырайды. Жаппай туристік ағымның арқасында бұрын құрылған ландшафтқа сай келетін шағын туристік базалар мен аң аулалары енді ірі қонақүй кешендеріне және демалыс орталықтарына жол ашты. Демалыстың қысқы түрлерінің дамуы, шаңғы жолдарының салынуы, жалпы жолдар мен электр желілерінің салынуы, сайып келгенде, орман алқаптарының қысқаруына, таулы аймақтардың белсенді туристік дамуына ықпал етті, бұл табиғи кешендердің біртіндеп тозуына және ландшафтардың эстетикалық тартымдылығының төмендеуіне әкелді.

Экологиялық туризм табиғи ортаны экотуризм нысаны ретінде сақтаумен байланысты. Сондықтан қаржылық ресурстар тек экотуризмді алға жылжыту үшін ғана қажет емес. Тау үйлерін, көрме алаңдарын салуға, маршруттарды жабдықтауға белгілі бір мөлшерде қаражат қажет. Қазіргі уақытта қорғалатын табиғи аумақтар іс жүзінде мемлекет тарапынан толық қаржыландырылмайды, сондықтан болашақта жеке капиталды инвестициялау үшін барлық жағдайлар жасалуы керек. Бұл жағдайда иесіне табиғи нысандарды қорғау және қалпына келтіру үшін барлық жауапкершілік жүктелуі керек. Осы саладағы инфрақұрылымды дамытумен айналысатын жеке ұйымдардың иелері табиғи ресурстардың барлық түрлерін тұрақты және теңгерімді пайдалануды қамтамасыз етуі керек.

Осылайша, Қазақстандағы экотуризмнің дамуы республиканың бүкіл экологиялық кешенінің ойдағыдай дамуына, сондай-ақ елдің негізгі әлеуметтік-экономикалық мақсатына – халықтың салауатты өмір салты мен қоғамның тұрақты дамуы үшін қолайлы экологиялық жағдаймен қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы айтарлықтай туристік-ресурстық әлеуетке ие бола отырып, халықаралық деңгейдегі туризмді дамыту үшін мүмкіндіктері бар. Сонымен қатар экологиялық жағдайдың нашарлауы жағдайында экотуризмді дамыту өте қажет.

Экотуризм табиғи ортаны табиғи жағдайда сақтауға бағытталған және сонымен бірге жергілікті тұрғындардың мүдделерін қанағаттандыратын белгілі бір пайда әкеледі.

Экотуризмнің ажырамас сипаттамасы – екі аспектіден тұратын экологиялық білім:

1) ақпарат – аумақтардың табиғаты мен мәдениеті, экологиялық заңдылықтар және т.б. туралы білім алу;

2) этикалық-экологиялық ой-сананы қалыптастыру – табиғатты және дәстүрлі мәдениетті құрметтеу, оларды сақтау қажеттілігін түсіну.

Экотуризмнің дамуы – бұл туристік іс-әрекеттің нәтижесінде экожүйеге теріс әсерді азайтудың ең тиімді тәсілі. Экотуризмнің дамуына әлемнің барлық дерлік елдерінде үлкен көңіл бөлінеді.

Экологиялық туризмді дамыту, жоспарлау, басқару мен бақылау және оның ұзақ уақыт дамуын қамтамасыз ету үшін ЮНВТО келесі негізгі ұстанымдар мен қағидаларды анықтады:

– экотуризм табиғи аумақтарды қорғауға, жақсартуға және тұрақты дамытуға ықпал етуі керек;

– экотуризм әр елге, аймаққа және аумаққа қатысты арнайы саясатты, стратегияны және бағдарламаларды жүзеге асыруды талап етеді;

– экотуризм барлық мүдделі тараптармен, оның ішінде мемлекеттік органдармен, үкіметтік емес ұйымдармен және жергілікті қауымдастықтармен үйлесімді және тиімді үйлестіру жүйелерін талап етеді;

– экотуризмді жоспарлау аумақтарды аудандарға бөлудің нақты критерийлерін қамтуы керек, ерекше қорғалатын аудандар мен туристік әсері аз аудандарды белгілеуі керек;

– экологиялық туризмді дамыту саласындағы инфрақұрылымды табиғи ландшафтар аса өзгерістерге ұшырамайтындай етіп дамыту керек; қоршаған ортаны ластанбайтын энергия көздерін пайдалану қажет;

– экотуризм аудандарында қолданылатын көлік және байланыс құралдары ластанудың төмен деңгейіне ие болуы керек;

– ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы экотуризм іс-әрекеті қатаң түрде осы аудандардағы жүріс-тұрыс ережелеріне сәйкес жүргізілуі керек;

– экотуризмнен түскен ақшалай кірістерді, негізінен, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың қажеттіліктеріне бөлетін ұйымдық, қаржылық, салықтық және басқа тетіктерді енгізу қажет;

– білім беру және кәсіби дайындық тұрақты даму мен экотуризмді басқарудың қажетті шарты;

– экотуристерге «сапарға дейін» және «сапар барысында» толық және арнайы ақпарат қажет. Толық ақпарат беру – бұл экотуризмді дәстүрлі туризмнен ерекшелейтін элементтердің бірі және бұл ақпаратты әртүрлі формада (брошюралар, нұсқаулықтар, карталар, буклеттер және т.б.) беруге болады;

– экотуризм туралы жарнамалық материалдар барған аумақ туралы жеткілікті ақпаратты қамтуы керек. Мұнда тұру және

тамақтану туралы ақпарат, сонымен қатар осы туристік орталықта жүріс-тұрыс ережелері туралы ақпарат болуы керек.

Осылайша, экологиялық туризмнің дамуы табиғатты қорғау жұмыстарының тиімділігін арттыруда, экологиялық жағдайды жақсартуда және елдің тұрақты дамуын ынталандыруда үлкен рөл атқара алады.

Қайталау сұрақтары:

1. Қазақстанда экологиялық туризмнің даму мәселелері қандай?
2. Экологиялық білімнің аспектілері қандай?
3. Экотуризмді дамыту үшін ЮНВТО-ның негізгі ұстанымдары мен қағидаларын сипаттыңыз.

ГЛОССАРИЙ

Агротуризм – бұл ауылдық жерлердегі туризм, яғни туристер өздерінің демалыс уақыттарында фермада ауылдық өмір салтын ұстанады. Бұл туризм түрі Батыс Еуропа және АҚШ елдерінде кеңінен дамыған.

Антропогенді рекреациялық ресурстар – танымдық туризмді дамытуға арналған тарихи-мәдени объектілер (ескерткіштер және естелік орындар, мұражайлар және т.б.) және құбылыстар (этнографиялық, саяси, өндіруші және т.б.).

Антропогендік жүктеме – деформация мен оның элементтерінің өзгеруін тудыратын табиғи кешенге сыртқы әсер.

Аттрактивтілік (тартымдылық) – рекреациялық құндылықтарды көрсете отырып, рекреациялық ресурстардың, табиғи және мәдени-тарихи нысандардың негізгі қасиеті.

Аумақтық-рекреациялық жүйе – өзара байланысты ішкі жүйелерден (демалушылар тобы, табиғи және мәдени кешендер, инженерлік құрылымдар, қызмет көрсетушілер, басқару органдар) тұратын және аумақтық тұтастықпен сипатталатын кеңістіктік жүйе.

Аумақтың табиғи және ресурстық потенциалы – бұл адамның туристік және рекреациялық қызметінде пайдалануға болатын аумақтың табиғи ресурстарының жиынтығы.

Аумақтың табиғи-ресурстық потенциалы – адамдардың туристік-рекреациялық қызметінде қолданылатын территорияның табиғи ресурстарының жиынтығы.

Биогеоценоз – тірі (биоценоз) және өлі (атмосфераның беткі қабаты, күн энергиясы, топырақ және т.б.) компоненттерден тұратын және олардың арасындағы динамикалық өзара әрекеттесуімен сипатталатын жер бетінің біртекті бөлігі.

Биотуризм – бұл кез келген тірі табиғаттың нысаны болып саналатын туризмнің түрі, оған жекелеген түрлер немесе биоценозды жатқызуға болады.

Биосфералық қорық – табиғи ортадағы антропогендік өзгерістерге тұрақты бақылау (мониторинг) және биоиндикаторларды бақылау құралдарын қолдану арқылы жүзеге асырылатын аумақ.

Буферлік аймақ – қорыққа іргелес немесе оған жақын аумақ; ол жер пайдаланушыдан алынбайды, бірақ оған күзетілетін режимді бұзатын шаруашылық қызметке тыйым салынады.

Дендрологиялық парк – бұл қоршаған ортаны қорғау мекемесі, оның міндетіне өсімдік әлемінің алуан түрлілігін сақтау мақсатында өсімдіктердің арнайы коллекцияларын құру, сонымен қатар ғылыми білім беру және оқу-ағарту қызметін жүзеге асыру.

Дүниежүзілік Туристік Ұйымы (ЮНВТО) – бұл халықаралық экономикалық дамуды нығайтудағы туризмнің рөлін арттыру, халықтар арасында өзара түсіністік пен бейбітшілікті нығайту мақсатында 1975 жылы Халықаралық ресми туристік ұйымдар одағы негізінде құрылған халықаралық үкіметтік емес ұйым. Штаб-пәтері Мадрид қаласында (Испания) орналасқан.

Ерекше қорғалатын аймақ – бұл табиғи кешендер мен объектілерді сақтау үшін жағдайлар қарастырылған және олардың аумағында қатаң реттелетін сапарлар рұқсат етілген функционалды аймақ.

Ерекше қорғалатын табиғи аймақты зонаға бөлу – аумақтарды әртүрлі жұмыс режиміне сай аудандарға бөлу.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар – табиғатты қорғау мақсатында шаруашылық мақсатта пайдаланудан алынып тасталған, сонымен қатар олардың ерекше ғылыми, білім беру, эстетикалық және рекреациялық құндылығы бар табиғи кешендер мен объектілер.

Жабайы табиғат қоры – жабайы табиғат пен табиғи объектілерді қорғаудың нақты жобаларын жасау үшін мемлекеттерден, қоғамдық ұйымдардан және жеке тұлғалардан қаражат жинайтын халықаралық үкіметтік емес ұйым.

Көрініс алаңы – аймақтың панорамалық көрінісіне арналған биіктікте орналасқан орын; жақсы жабдықталған жолдармен, қоршаулармен, дүрбілермен қамтамасыз етілген. Көрініс алаңына келушілерге анықтама алуға (ауызша немесе дыбыстық жазбалар түрінде), өз бетінше суретке түсіру мүмкіндігі беріледі.

Қоршаған орта – адамзаттың тіршілік ету және қызмет ортасы, сонымен қатар оны қоршайтын табиғи және адамның қолымен жасалған материалды әлем.

Қоршаған табиғи орта – қоршаған ортаның бір бөлігі, адамзаттың өндірістік қызметінің және тіршілік ету ортасының табиғи құрамдас бөлігі.

Қорық – жердің немесе судың бөлігі, оның ішінде бүкіл табиғи кешен шаруашылық мақсаттан толықтай алынып, мемлекеттің қорғауында болады. Ең алдымен, табиғи кешендердің қорлары ретінде құрылған қорықтарда кең көлемді зерттеулер жүргізілуде. Бұл ғылыми экологиялық туризм мақсатында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалануға негіз береді.

Қорықтық режимі – ерекше қорғалатын аумақтарды (объектілерді) сақтау тәртібі мен әдістерін айқындайтын, олардың қызметін қамтамасыз ететін және реттейтін немесе оларды шаруашылықта пайдалануда тыйым салатын жағдайлар.

Қорықша – шаруашылық қызметтің жекелеген түрлері мен формаларына тұрақты немесе уақытша тыйым салынған аумақтың немесе су айдынының учаскесі; әдетте мемлекеттік қорықтардағыдай табиғи кешеннің бәрі

қорғалмайды, бірақ оның жекелеген бөліктері, өсімдіктер мен жануарлар түрлері, мысалы, жабайы үйректер, қырғауылдар және т.б. Қорықтар – қорғалатын объектілерге байланысты геологиялық, зоологиялық, ландшафтық және басқалары.

Ландшафт – бұл белгілі бір аймақта өзара әрекеттесу барысында дамитын абиотикалық (тірі емес), биотикалық (тірі табиғат) және антропогендік (адами) компоненттердің табиғи үйлесімімен сипатталатын географиялық қабықтардың біртектес бөлімі.

Ландшафтың деградациясы – ландшафтың өзгеруі, оның жойылуымен, құлдырауымен немесе жағымды қасиеттерінің жоғалуымен байланысты.

Маршрут – әдетте алдын ала жоспарланған туристік топтың немесе жеке туристің жолы.

Маршрутты белгілеу – шартты белгілер жүйесін қолдана отырып туристік жорықтың бағытын белгілеу. Туристерге демалу орындары, табиғи кедергілер немесе маршрут бойындағы қауіпті учаскелер, осы маршруттың табиғи, тарихи және мәдени назар аударарлық орындары туралы ақпараттандыру жүзеге асырылады; саяхат қауіпсіздігін, туристерді ұйымдастыруға, қоршаған ортаны сақтауға ықпал етеді.

Мемлекеттік табиғи-қорық қоры – мемлекеттік қорғауға алынған, табиғи эталон, ғылыми зерттеулер, білім беру, туризм және рекреация объектісі ретінде ерекше экологиялық, ғылыми және мәдени құндылығы бар табиғат қорғау объектілерінің жиынтығы.

Мұражай-қорық – экспозициядан басқа қорық аумағында орналасқан сәулет немесе тарихи ескерткіштерді қамтитын мұражай.

Оқу соқпағы – танымдық туризм үшін және табиғатты қорғау режимін қамтамасыз ететін рекреациялық аумақтағы таңбаланған маршрут. Ол әдеттегі туристік маршруттан арнайы стендтерде немесе жол бойындағы буклет-нұсқаулықта ұсынылатын табиғат туралы танымдық ақпараттың міндетті түрде болуымен ерекшеленеді. Оқу соқпақтарды құру келесі мәселелерді шешуге бағытталған: экологиялық білім мен тәрбие, туристердің демалысы, айналадағы табиғи ортаны сақтау.

Петроглифтер – үңгірлердің қабырғаларында, жартастар мен тастарда бояумен, оюмен, рельефпен жасалған ежелгі бейнелер.

Рекреация (латын тілінен аударғанда – қалпына келтіру) – бұл халықтың тұрақты жерінен тыс жердегі арнайы мамандандырылған аумақтарда тәуліктік, апталық және жылдық өмір циклдеріндегі, адамның бос уақытын пайдалану кезінде іске асатын сауықтыру, танымдық, спорттық және мәдени-көңіл көтеруге арналған қатынастар мен құбылыстар жиынтығы.

Рекреациялық жүктемелер – демалушылардың, олардың көліктерінің, туристік инфрақұрылымның, саяжайлардың табиғи кешенге немесе рекреациялық объектілерге тікелей әсер ету деңгейі.

Рекреациялық сыйымдылық – бір уақытта белгілі бір ауданда аумаққа зиян келтірмейтіндей бола алатын демалушылардың ең көп саны.

Рұқсат етілген жүктемелер – жүктеме деңгейін көрсететін нормативті көрсеткіш, содан кейін табиғи кешенде қайтымсыз өзгерістер басталады.

Табиғатты қорғау – табиғатты қорғауға және оның ондағы өзгерістерді бақылап отыруға, оның өнімділігін сақтауға және арттыруға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге және генофонды қорғауға бағытталған шаралар жүйесі.

Табиғатты қорғау іс-әрекеті – табиғи ресурстардың көмегімен адамзаттың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған шаруашылық-өндірістік іс-әрекет.

Табиғи ескерткіш – бұл бірегейлігімен, ғылыми, мәдени, экологиялық және эстетикалық, тәрбиелік маңыздылығымен қорғауға жататын жансыз табиғатпен жасалған жеке табиғи объект. Табиғи ескерткіш мемлекет қорғауына алынған.

Табиғи парк – ұлттық табиғи паркпен бірдей функцияларды атқаратын, бірақ жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар санатына жататын ұлттық табиғи парктің аналогы.

Табиғи рекреациялық ресурстар – рекреациялық іс-әрекетке қолайлы қасиеттері бар және белгілі бір адамдардың контингенті үшін сауықтыру мен демалысын ұйымдастыру үшін біршама уақыт пайдалануға болатын табиғи геожүйелер, табиғи құбылыстар.

Табиғи туризм – кез келген табиғат объектісі болатын туризмнің түрі, құрамына тірі табиғатпен қатар, тірі емес табиғат (каньондар, сарқырамалар, көлдер және т.б.) кіреді және тақырыптық бағыттардың бірі ретінде биотуризмді қамтиды.

Танымдық туризм – табиғат ескерткіштерімен, тарихымен және мәдениетімен, жергілікті халықтың тұрмыс-салтымен, халық қолөнерімен, ғылым, мәдениет, өнеркәсіптік өндіріс саласындағы жетістіктерімен таныстыратын және кез келген аймақтарға, туристік орталықтарға саяхаттар, туристік сапарлар. Танымдық туризмнің элементтері әртүрлі дәрежеде туризмнің барлық дерлік түрлеріне тән.

Туризм (француз сөзі *tourisme* – серуендеу, саяхат жасау) – бұл адамдардың тұрғылықты жерінен тыс жерге саяхаттау және тұрақтау барысында пайда болатын қатынастар мен құбылыстар жиынтығы. Әрине, егер де бұл тұрақтау ұзақ уақыттық қоныстану немесе ақша табу мақсатымен уақытша қоныстануға айналып кетпесе.

Туристік аудан – туризмнің табиғи, тарихи-мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағдайларының ортақтығын біріктіретін салалық экономикалық аймақ, осыған байланысты туризм функциясы басым немесе маңызды рөл атқарады.

Туристік база – бұл туристерді жоспарланған маршруттар бойынша (егер бос орындар болса – жолдамасыз туристерге де) түнеу, тамақтандыру қызметтерін ұсынатын және туристік экскурсиялық, мәдени-тұрмыстық, сауықтыру қызметтерімен қамтамасыз ететін қонақ үй типті кәсіпорын.

Туристiк орталық (туризм орталығы) – бұл жерде шоғырланған туристiк-рекреациялық ресурстар негiзiнде туристiк-экскурсиялық қызметтер кешенi құрылған елдi мекен, жер учаскесi, табиғи алаң және т.б.

Туристiк-рекреациялық ресурстар – адамдардың рекреациялық қажеттiлiктерiн қанағаттандыру үшiн пайдаланылатын ресурстар; олар қоғамдық қажеттiлiктердiң әсерiнен және туристiк-рекреациялық iс-әрекетте оларды тiкелей пайдалану мүмкiндiгiнiң әсерiнен технологиялық деңгейiне жеткiзiлген табиғи және антропогендiк (мәдени) ландшафтарды бiрiктiредi.

Туристiк табиғатты пайдалану – туристiк iс-әрекеттi ұйымдастыру үшiн табиғи ресурстар мен кешендердi пайдалану.

Туристiк фирма – туристерге барлық туристiк қызметтер кешенiн ұсынатын кәсiпорын. Қонақүйлер, көлiк компаниялары, тамақтандыру, сауда, экскурсиялық, спорттық, емдiк-сауықтыру және басқа да мекемелердiң көмегiмен саяхаттарды, жорықтарды, экскурсияларды ұйымдастырады.

Туристiк хижина – жаяу, таудағы, судағы немесе шаңғы маршрутындағы түнеуге арналған баспана. Бұл әдетте жергiлiктi материалдардан салынған 6-30 адамға арналған шағын үй.

Тұрақты даму – бүгiнгi күннiң мәселелерi болашақ ұрпақтың мүдделерiне нұқсан келтiрместен шешiлетiн даму.

Тұрақты экономика – тұрақты дамудың нәтижесi. Мұндай экономика негiзгi табиғи ресурстарды жоймайды, қоршаған ортаға бейiмделу арқылы дамиды және ең жаңа ғылыми әзiрлемелер мен техникалық жетiлдiрулердi қолданады.

Тұрақтылық – тепе-теңдiктегi күштердiң әсерiнен жүйенiң сәл ауытқудан кейiн өзiнiң тепе-теңдiк жағдайына оралуы.

Ұлттық табиғи парк – ерекше экологиялық, ғылыми, рекреациялық және басқа да құндылығы бар табиғи және тарихи-мәдени кешендер мен нысандар көп салалы пайдалануға арналған, сараланған қорғалу режимi бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

Фитоценоз (өсiмдiктер қауымдастығы) – бiртектес жерде, бiр-бiрiмен және қоршаған орта жағдайымен күрделi қатынаста болатын өсiмдiк түрлерiнiң жиынтығы.

Халықаралық туризм – азаматтардың өз елiнен тыс жерлерге сапарлары, туристердiң бiр елден екiншi елге немесе бiрқатар елдерге сапарлары.

Шинк – бұл биiктiгi 350 м-ге дейiнгi қырлардың (жартастардың) жергiлiктi атауы, ол жер бетiнiң көтерiлген жазық аудандарын шектейдi. Қазақстанда және Орта Азияда таралған

Ишкi туризм – азаматтардың өз мемлекетiнiң iшiнде саяхаттауы.

Экологиялық бағалау – рекреациялық ресурстарды бағалау, оған мыналар кiредi: экотурларды ұйымдастыруға тартымды және сонымен бiрге экологиялық тұрақты жергiлiктi ареалдарды анықтау; туристер үшiн экологиялық қауiпсiздiк деңгейiн диагностикалау.

Экологиялық бақылау – бұл адамдар мен биота үшін ерекше маңызды ландшафт компоненттерінің күйін және өзгеретін сипаттамаларын, сондай-ақ ұйымдардың және қоршаған ортаға әсерді басқару ұйымдарының тікелей қызметін бақылау жүйесі. Мұны мемлекеттік экологиялық қызмет жүзеге асырады.

Экологиялық дағдарыс – антропогендік іс-әрекеттен туындаған және тіршілік ету түріне адамның өміріне қауіп төндіретін экожүйедегі өзара байланысты немесе биосферадағы қайтымсыз құбылыстарды бұзу.

Экологиялық тепе-теңдік – табиғи тепе-теңдік, тірі организмдердің түрлік құрамының салыстырмалы тұрақтылығы және осы экожүйенің ұзақ мерзімді болуын қамтамасыз ететін қоршаған орта жағдайлары.

Экологиялық туризм жарнамасы – түрлі-түсті ақпараттық оқулықтар, нұсқаулықтар, буклеттер шығарумен экотуризмді кеңінен насихаттау. Жарнама мақсатында бұқаралық ақпарат құралдары қолданылады (теледидар, радио, баспа, т.б.), дәрістер өткізіледі, көпшілікпен кездесулер, фильмдер, бейнелер шығады.

Экотуризм – территорияның табиғи, мәдени және этнографиялық ерекшеліктері туралы түсінік алу үшін салыстырмалы түрде жақсы табиғи ортасы бар аймақтарға саяхат. Сонымен бірге, ол экожүйелердің тұтастығын бұзбайды және қоршаған ортаны қорғау жергілікті тұрғындарға тиімді болатын экономикалық жағдайларды жасайды.

Экскурсия – (сапар шегу, қыдыру), экскурсовод жетекшілігімен танымдық мақсатта көрікті объектілерге (мәдениет ескерткіштері, мұражайлар, кәсіпорындар, жерлер) бару.

Экскурсовод – экскурсия нысандары, оқиғалар, осы объектілермен байланысты тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы шолу немесе тақырыптық турдың жетекшісі.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ

1. Mose I. Sanfter tourismus in national park Hohe Tauern. Vechtaer Arbeiten zur Geografic. B. 6. – Vechta, 1988.
2. National Ecotourism Strategy/ Ed. D. Evans-Smith. – Commonwealth of Australia, 1994.
3. Glen T. Hvenegaard. Ecotourism: A status report and conceptual framework // The journal of tourism studies. Vol.5, No.2. – 1994.
4. Ердаулетов, С.Р. Халықаралық туризм географиясы / С.Р. Ердаулетов, Ж.Н. Алиева, А.Р. Жұмаділов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 242 б.
5. Ердаулетов С.Р. Туризм географиясы / С.Р. Ердаулетов, Ж.Н. Алиева, А.Р. Жұмаділов. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 331 б.
6. Linberg K. Policies for maximizing nature tourism ecological and economic benefits. – Washington. World Resources Institute, 1991.
7. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876> UNWTO Tourism Highlights 2018
8. https://w.histrf.ru/articles/article/show/kontsieptsiia_ustoichivogo_razvitiia Концепция устойчивого развития.
9. www.strategy2050.kz.
10. <http://www.eco-tourism.kz/eco1.html> Информационный ресурсный центр экотуризма.
11. <http://www.inform.kz/kaz/article/2714521> Әлемнің белді ғалымдары «G-global – жаһандық диалог форматы» аясында адамзаттың даму моделін талқылады.
12. www.mirp.kz/rus/articles/2/570 Мир путешествий. Community based tourism: перспективы развития в регионах РК.
13. Алиева, Ж.Н. Экологический туризм. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
14. Whelan T. Nature Tourism: managing for the environment. – Washington, 1991.
15. Erlet Cater. Ecotourism in the Third World – Problems and Prospects for Sustainability. Ecotourism: A Sustainable Option? – 1994.
16. <https://iz.ru/803689/anastasiia-chepovskaia/analizirui-eko-pomozhet-li-ekologicheskii-turizm-sokhranit-prirodu> Анализируй эко: поможет ли экологический туризм сохранить природу.

17. http://www.geogr.msu.ru/cafedra/regr/conf/MSU_Tourism_Conf_I_2006.pdf Гринфельдт, Ю.С., Экотуризм в Латинской Америке: теория и практика.
18. http://www.geogr.msu.ru/cafedra/regr/conf/MSU_Tourism_Conf_I_2006.pdf Гладкевич, Г.И. Малозатратные виды туризма как фактор развития территории.
19. Королева, Т.В. Сохранение природного потенциала для рекреации (методы оценки и экотуризм) / Возможности развития туризма Сибирского региона и сопредельных территорий // Материалы третьей международной научно-учебно-практической конференции. – Томск, 2001. – С. 74-76.
20. http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/nature/red_book_kz.htm Красная книга Казахстана.
21. Boo E. Ecotourism: the potentials and pitfalls. – Washington: World Wildlife Fund, 1990. – Vol.1.
22. Қазақстан туризмі / С.Р. Ердәулетов [және т.б.]. – Алматы: Бастау, 2015. – 552 б.
23. Борейко, В. Красота природы и заповедные объекты / Про ЭКО // Бюллетень Охраны дикой природы. – 1996. – №11. – С. 22-25.
24. <http://www.wildnet.ru/Заповедная-библиотека/Визит-центры-и-экологические-тропы/75-Тропа-в-гармонии-с-природой> Сборник российского и зарубежного опыта по созданию экологических троп. – М.: Р. Валент, 2007. – 176 с.
25. <http://www.travellifes.ru/tneeds-319-1.html> Пропускной туристский потенциал ОПТ.
26. Назарчук, М.К. Перспективы развития экологического туризма в Казахстане. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2001. – 88 с.
27. Қазақстанның физикалық географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2012. – 272 б.
28. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000360> Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысы.
29. Туризм Казахстана / под ред. Ермавлетова С.Р. – Алматы: Бастау, 2015. – 520 с.
30. <http://tarbagatai-park.kz/ru/o-nas.html> История создания ГУ «Национальный природный парк «Тарбагатай»»
31. https://express-k.kz/news/ekskursiya/stanet_li_natsionalnyy_prirodnyy_park_tarbagatay_turisticheskim_raem-132468 Станет ли национальный природный парк «Тарбагатай» туристическим раем?

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1-тарау. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	6
1.1. Экологиялық туризм түсінігі.....	6
1.2. Экологиялық туризм түрлері және даму ерекшеліктері	15
1.3. Экологиялық туризмнің әлеуметтік-экономикалық мәні	20
1.4. Экологиялық туризмнің қазіргі туризм жіктелуіндегі орны.....	22
2-тарау. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ	25
2.1. Елдердің тұрақты даму концепциясы	25
2.2. Экологиялық туризм тұрақты дамуға жету құралы ретінде	32
2.3. Тұрақты дамудағы экологиялық туризм ролінің географиялық аспектілері	37
2.4. Әлемдегі экологиялық туризмнің ұйымдастырылуы	42
2.5. Биологиялық әртүрлілікті сақтаудағы экологиялық туризмнің ролі	47
2.6. Туризм және экологиялық тәрбиелеу мен білім беру	56
3-тарау. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ДАМУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ	63
3.1. Экологиялық туризм дамуының қажеттілігі.....	63
3.2. Экологиялық туризмнің даму мақсатындағы республиканың ресурстық әлеуеті.....	68
3.3. Қазақстандағы экологиялық туризм дамуының мәселелері мен болашағы.....	100
ГЛОССАРИЙ.....	106
БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ.....	112

Оқу басылымы

Алиева Жаннат Нарикбаевна

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ

Оқу құралы

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ф. Қалиева*

Мұқабасын безендірген *Я. Горбунов*

Мұқабаны безендірудегі сурет

<https://materiki.ru/ekologicheskij-turizm-ekoturizm/> сайтынан алынды.

ИБ №13214

Басуға 06.12.2019 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ^{1/16}.
Көлемі 7,18 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №8194 .

Таралымы 120 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

9 786010 443891